LIETUVIŲ MOKSLO DRAGIJOS LEIDINYS.

P. Klimo

Lietuvos žemės valdymo istorija (iki lenkmečių).

Vilnius. — — „Švyturio“ spaustuvė — — 1919.

§ 1.

Lietuvos plotą, visų pirma, čia mes suprantame etnografinėse ribose, tai yra, kur dabar iš senų senovės buvo lietuvių tautos gyvenama. Todel čia nebus žvelgiama į santykius, kurie buvo susidarę buvusios *Lietuvos valstybės* dalyse, bet nelietuvių padermės gyvenamose, kaip antai, Baltarusijoje ir Ukrainos krašte. Tie lietuvių valdovų apimti kraštai turėjo savo atskirą praeitį ir po Lietuvos valdžia ar šiaip ar taip išlaikė savo atskirą pobūdį visuomenės santykiuose. Rasi, tiek pat, artimiausios lietuvių etnografinei sričiai dabar baltarusių žemės, kurios būtent ilgą laiką buvo įtrauktos į vadinamos „tikrosios" Lietuvos administracines vienatas (Vilniaus ir Trakų vaivadynes), istorijos bėgyje daugiau prišlijo prie Lietuvos branduolio ir čia daugeliu žvilgsnių suvienodėjo. Tas suvienodėjimas dažnai buvo, tariant, abipusės įtakos išdavinys, ir todel kraštinės etnografinės linijos — lietuvių ir baltarusių — ilgainiui nustojo savo ryškumo. Bet patys lietuviai ir Lietuvos kunigaikščiai visuomet save skyrė nuo rusų, ir savo žemes etnografinėse slavių srityse vadino žemėmis „на русской сторонѣ". Ta „rusų pusė", lietuviams katalikybę priėmus, paliko kaip buvus pravoslaviška. Kadangi istoriniai tyrinėjimai čia neranda kokių masinių perėjinėjimų iš vienos tikybos į antrą, tai šiandieniniai dar tikybų skirtumai mums čia maždaug ir „tikrosios Lietuvos" plotus parodo. Atsirėmus dar kitais etnografiniais pagrindais, k. antai, nesenai vartota ir vartojama kalba, papročiais, būdu, folkloru, menu ir t. t., nes Lietuvos srityje randame: 1) visą Kauno gub., atmetus tik patį rytinį jos galą, būtent, Ežerėnų pavieto baltarusišką kraštą, kur prie Disnos pavieto; 2) Kuršo siaurumą, kuri skiria Kauno gub. nuo jūros, nuo Šventosios (Heilige Aa) ligi Vokios sienos, ir to paties Kuršo dalį, kuri šlija

prie Ežerėnų pavie o nusitęsdama ligi Kalkūnų; 3) Vilniaus guberniją, be ištisų Disnos bei Vileikos pavietų ir be rytinės Ašmenos pav. bei pietinės Lydos pavieto dalies; 4) šiaurinį kraštą Gardin o gub. ir 5) Suvalkų guberniją be Augustavo, didesnės dalies Suvalkų ir pusės Seinų pavieto[1]. Tiesa, čia dar visos Lietuvos vaizdui reikėtų pridėti lietuvius Prūsijoje, kurie daugumoje gyvena visa Nemuno srove prie Kauno gub. ir Suvalkų gubernijos pasieniu ligi maždaug Žydkiemio ir Dubininkų. Tos Prūsų Lietuvos, kuri nuo 1422 metų tebesti svetimoj valdžioj ir daugeliu žvilgsnių skiriasi nuo Didžiosios Lietuvos, čia betgi del grynai laikinų technikinių priežasčių į tą tyrinėjimą neįtraukiame.

Tokiu būdu apribojęs mūsų tyrinėjimo uždavinį, nuseksime žemės valdymo santykių evoliuciją, tariant, «Didžiojoj», t. y. Rusijos Lietuvoj.

Lietuvius, kaipo *žemės sėslius*, randame nuo pat jų istorijos pradžios. Pati prigimtis anuomet — balinga ir miškinga — neleidė patogiai persikeldinėti ir vertė susigūžti nuolatinėmis sodybomis. Bet tikslių žinių apie žemės valdymo formas ir, apskritai, visuomenės organizacijų neturime ligi pat XIII a. Apie senovės pasėdumą mums teliudija archeologinės iškasenos. Antai, Lietuvos piliakalniuose randama iš neolito epochos aiškių sodybų ženklų, su nuolatiniais židiniais ir ištisais pelenų suodžių ir visokių įnagių bei palaikų sluoksniais[2]. Čia pat visur randama, net seniausios gadynės piliakalniuose, su Marko Aureliaus laikų pinigais (160—181 m.), kviečių, miežių, rugių ir sorų grūdų. Tatai rodo lietuvius iš senovės ne tik sėslius, bet ir žemdirbius buvus. Nepaprastas lietuvių prisirišimas prie žemės darbo davė progos prof. W. Pierson'ui spėti čia tą pamėgimą ir mokslą lietuvius parsinešus net iš indoeuropiečių pratėvynės[3]. Tuo

---

[1]) Statistikos ir atatinkamos etnografinės medžiagos analizę ir žemlapius tam tikslui, taip pat literatūrą, žiūr. «Russisch-Litauen. Statistisch-ethnographische Betrachtungen. Von *K. Werbelis*, Stuttgart, 1916.

[2]) Žiūr. *Л. Кржнвицкій.* Жмудскіе пилькальнисы, СПБ. 1908; *jo pat* Послѣдніе моменты неолитической эпохи въ Литвѣ, Москва, 1913 ir Grodziska górno-litewskie iš «Pamiętnik fizyograficzny», Warszawa 1914, P. XXII.

[3]) Elektron oder über die Vorfahren, die Verwandschaft und den Namen der alten Preussen, Berlin 1869.

žemės darbo uolumu, dar pasak Cornelius'o Tacitus'o (I a.) lietuvių giminės aisčiai (senprūsiai) žymiai skyręsi nuo tingių kaimynų germanų [1]. Kad javų kultūra, šalia žvejybos ir medžioklės, bent apie XII a. jau buvus žymiai Lietuvos išaugus, tatai sprendžiame kad ir iš kronikininko Kadłubek'o, kurs mini lenkų Kazimierą Teisingąjį 1191 m. jotvingių žemėje išdeginus daugybę trobesių arba klėčių su javais [2]. Gi jotvingių giminė tarpe lietuvių, kaip yra žinoma, buvus, tariant, «dykiausioji». Rusų metraštininkas, aprašydamas rusų Danieliaus žygį prieš tuos pat jotvingius, stebiasi, kad vos iš dviejų sodybų didi jo kariuomenė ir pati prisisotinusi, ir savo arklius prišėrusi, ir dar, «яко не возмогоша поясти», turėjusi sudeginti [3]. Lenkų kronika, Martyno Gall'o vardu vadinama, XI a. be to mini lietuvių giminaičius senprūsius buvusius savo ūkiui *paveldėtinai* žemę tarpusavy išsidalijusius [4]. Bet tikslesnių žinių apie tai trūksta. Yra pamato spėti, jog žemė valdyta atskirų šeimynų. Galimas daiktas, jog iš patriarchalinės žemdirbių-sėslių šeimynos kai kur buvusi išsiplėtusi „plačioji šeimyna", rasi, panašiai į serbų „zadrugą" ar chorvatų „skupščiną", kur tėvai ir vaikai su savo šeimynomis bendrai dirbo ir valdė žemę, papročių keliu nusistatę ir bendro paveldėjimo teises [5]. Menama, jog nuo tokių būtent šeimynų galvinių (patriarchų), ilgainiui, berods, šeimynai išsidalijus, pareiną Lietuvoj sodžių ir šiaip vietų vardai charakteringa galūne: *-iškiai*, *-iškis*, *-iškė* [6]. Išsiplėtusios šeimynos galviniai, ėmus durtis lietuviams su vokiečiais ir slaviais, šalia ūkio tvarkymo dažnai galėję imtis ir karo vadovavimo funkcijų. Apie tokius valdovus—*kunigus* (cyningc) atskirose senprūsių sodybose ar pilyse (burg, byrig) mums antai pasakoja dar keliauninkas Wulfstan'as IX a. pabaigoj; jis pažymi tokiu būdu turtingąjį valdovų ir neturtėlių valdinių luomą [7]. Kryžiuočių ordeno kronikininko Petro Dusburg'o čia minimi, kaipo vietiniai valdovai, „viri potentes

---

[1]) De Germania, cap. 45.

[2]) Dlugossi Hist. Polonicae T. II, Lipsiae 1712, psl. 798. (Kadlubek'o kron. LIV. C. 19).

[3]) Полн. собраніе русскихъ лѣтописей, T. II, 193 (I leid.).

[4]) Scriptores rerum Prussicarum, Leipzig 1867—74. Bd. I.

[5]) Plg. *Jan Witort*, Litewska spólnota rodzinna. «Wisła», T. IX, 1895.

[6]) Žiūr. «Mitteilungen der litauischen litter. Gesellschaft» Bd. IV, psl. 295. Heidelberg 1899.

[7]) Scrip rer. Pruss. I, 733.

et nobiles“ [1]). Dar IX a. pusėje rašytojas Rimbertas pasakoja apie švedų žygius į žemaičius ir kuršius, kur būta taip pat „valstybių“ ar pilių (civitates) [2]. Nuo XII a. apie tokius lietuvių kunigus, arba kunigaikščius, jau plačiai kalba ir rusų metraščiai; taip pat Livonijos kronikininkai. Ligi XIII a. vidurio tie valdovai nuo kits kito dar visai nepriklausomai gyvena savo žemių apskričiuose; skyrium ir savo te atsakomybe jie ruošiasi į žygius prieš vokiečius ar rusus ir dargi dažnai tarpusavy varžosi. Berods, nekartą mes matome jų daugelį susijungiant prieš bendrą priešininką; tada pribręsdavo ir vyriausio vado ar valdovo idėja, kaip tat mes, antai, matome įsikūnijus lietuvių kunigaikščių pasiuntinybėje (1215m.) į Haličo valdovus asmenyse „старѣйшихъ“ [3]). Pagalios, Mindaugas, kitus kunigaikščius nukovęs, virsta pirmoj XIIIa. pusėje, anot kronikininko, „rex Lethoviae“ [4]).

Santykiai betgi su valdiniais ir žeme toj valdovų iškilimo gadynėj palieka vis dar neaiškūs. Charakteringa, jog kronikininkai nei iš Romos senovės nei iš vidurinių amžių feodalizmo titulų neranda kurio nuolatinio tiems valdovams vadinti. Jie juos visokeriopai vadina: rex, regulus, senior, dux, nobilis, magistratus, castelaneus, capitaneus, potens, praepotens, dives ir t.t. Veikiausiai jie patys ir nebuvę vienodos kilties. Vieni galėję pareiti iš praturtėjusių senųjų giminių feodalų pavidalu; kiti (die edelsten, praepotentes, potiores domini) sodžiaus ar apykaimės pažymėjimu virsti paojaus metu vadais gynėjais, kaipo autoritetingiausieji apylinkėje. Pagalios toki valdovai galėję iškilti ir iš mėgėjų karininkų kuopų, kaip kad buvę skandinavų vikingai arba rusų „družinos“. Pasižymėję jų nariai, prisigrobę turtų ir grįžę galėjo savo karine galia valdžią apygardoje į savo rankas paimti [5]).

Atskirų kunigaikščių galybė, iš viso ko sprendžiant, tačiau rėmesi jų valdomų žemių didumu. Antai, Livonijos kronika apie Mindaugo tėvą pasakoja, jog jis Lietuvoje daugybes žemių turėjęs, ir nieks užtat su jo galybe susilyginti

---

[1]) Script. rer. Pruss. I, 131 (L. III, c. 175).

[2]) Žiūr. *A. Bielenstein*, La village d'Apoulé dans le gouv. de Kowno et la ville finiose Apulia. «Труды IX археол. съѣзда въ Вильнѣ», T. I. Москва, 1895.

[3]) Полн. собр. рус. лѣтоп. II, 161—162.

[4]) Scrip. rerum Livonicarum, I (Riga—Leipzig 1848),psl. 569—576.

[5]) Plg. čia Scrip. rer. Livon. I, 86, kur kalbama apie «Swelgate»—homo dives et praepotens... cum suis *sodalibus*...

ten netesėjęs. Paveldėjęs nuo tėvo turtus, Mindaugas tokiu būdu jau nuo 1236 m. užima kunigaikščių tarpe pirmą vietą. Kaip reikšminga buvo žemės turtai turėti, galime spręsti ir iš to, jog 1248 m. Mindaugas, išsiuntęs savo brolvaikius ir jų dėdę į Rusiją, pats užėmė jų žemes ir, gindamas jas savo kariuomene, tuo būdu virto vyriausiu Lietuvos kunigaikščiu. Jo stovio pastiprinimui derėjo lyginai ir užimtos žemės vadinamojoj Juodojoj Rusijoj. Žinoma, tatai sukėlė prieš jį jo nuskriaustus giminaičius ir galų gale jis žuvo, jiems maištą pakėlus. Bet stipri politikinė jėga anuometinėse Lietuvos sąlygose buvo taip reikalinga, jog veikiai atsirado Mindaugo pasekėjų, kurie, lyginai apgalėję daugybes mažų kunigaikščių, virto *didžiaisiais* Lietuvos kunigaikščiais kad ir laikine, bet stipria monarchine valdžia [1]).

Tas reikalas apsidrausti savo galybę žemės turtais yra vertęs pirmuosius Gedimino padermės did. Lietuvos kunigaikščius plėstis į susilpnėjusią anuomet rusų pusę. Iš čia jie ima trūkstamų resursų prieš vokiečius atsispirti. Tose nugalėtose rusų žemėse jie randa iš sena jau susitvarkiusį *karininkų* klodą ir šiaip ar taip sumegstą *mokesnių* sistėmą, siuzerėno teise visa tat jie naudoja savo reikalams. Be to, savo finansinei ir karo jėgai sustiprinti jie steigia *savųjų*, kunigaikščio valdininkų priežiūroje statomų, tariant, dvarų, arba ekonomijų. Ir tatai ne tik tuščiose ar atimtose žemėse «rusų pusėj», bet ir pačioj Lietuvoj. Žymi tų ekonomijų dalis buvo paties didžiojo kunigaikščio paveldėti dvarai ar žemės. Visa Lietuva buvo pilna tų did. kunigaikščio dvarų. Darbų dirbti į juos did. kunigaikštis siunčia išpradžių savo tarnus ir vergus, kurie anuomet buvo karo, prekybos ir bausmės keliais įgijami. Ilgainiui ir artimiausi liuosų valstiečių žemdirbių sodžiai traukiami dvaran prie darbo. Did. kunigaikščio ūkiui plėčiantis tuo būdu, kaip ir kitų kunigų valdovų dvaruose imta rišti valstiečiai prie dvarų žemės *baudžiauninkų* pavidalu.

Tame valstybės stiprinimo procese gauna jausti did. kunigaikščio galios ir visi pirmiau buvę savarankiški lietuvių kunigai. Tik keletas senųjų lietuvių dinastijų, kaip antai, kunigaikščiai Olšanskiai, Giedraičiai, Svyrskiai, dar bent keletą šimtmečių išlieka savo žemėse maždaug senomis teisė-

---

[1]) Plg. *J. Jakubowski*, Opis Księstwa Trockiego. «Przegląd Historyczny», T. V. zesz. I. Warszawa, 1907; *М. Любавскій*, Литовско-русскій Сеймъ, Москва, 1900, гл. I, § 6.

mis «po did. kunigaikščio ranka». Visi gi kiti virsta pastarojo vasalais, duoklininkais ir privalomaisiais karininkais.

Jie įgija dabar ir bendrą Lietuvos *bajorų* vardą [1]).

Absoliutizmo tendencijoms stiprėjant, pats jų, kaipo žemės ir sodžių savininkų bei valdytojų, stovis išrodė labai netvirtas. Pvz., savo dvarų (bona paternalia, quae ex successione paterna possident) jie negalėjo savo valia, be did. kunigaikščio leidimo, perleidinėti kitiems; did. kunig., mat, dabojo, idant Lietuvos turtai tektų visuomet asmenims, kurie tinka karo tarnybai. Did. kunigaikštis dargi kišosi į bajoraičių ir bajorų našlių vedybas, beleisdamas joms tikėti tik už savo pasižymėjusių karininkų, kuriems tuo būdu įgijamu turtu stengėsi atlyginti už nuopelnus tėvynei. Ištikimai ir šauniai pasitarnavusiems jis pat dovanojo dvarus, bet, žinoma, tik «do woli hospodarskoj» [2]). Iš dokumentų matyti, jog nekartą bajorų dvarai būdavę atimami iš jų tiesioginių įpėdinių ir atiduodami visai pašaliniams žmonėms [3]). Smulkesnieji bajorai dargi buvo verčiami su kitais sodiečiais į kunigaikščio dvarus prie darbo; apskritai gi visi apdėti įvairiais mokesniais ir duoklėmis. Dažnai taip pat bajorų žmonės (baudžiauninkai) turėjo eiti į did. kunigaikščio dvarus dirbti. Iš to mes sprendžiame, kiek įsitikėjimo ir realinės galios jautėsi turi pirmieji didieji Lietuvos kunigaikščiai, kada jie, tik tik sujungę savo rankose valdžią, buvo be to dar apgalėję plačias rusų žemes.

Bet po Algirdo mirties (1377 m.), tarp jojo ir Kęstučio padermės vėl pakyla varžytinės del vyriausios valdžios Lietuvoj. Jogaila, jungdamasis su savo broliu Skirgaila, tariasi, toms vidaus sunkenybėms ir pakilusiam vokiečių paojui pergalėti, ieškoti atspirties iš šalies, Lenkijoje. Tokiu būdu, atsitaikius progai, įvyksta 1385-86 m. unija. Jogaila, vainikavęsis Lenkijos Karaliumi, prisiegdina kai kuriuos Lietuvos kunigaikščius lenkų «karaliui, karalienei ir karūnai». Lietuvos kunigaikščiai ir bajorai pavirsta, tariant, Lenkijos vasalais. Drauge, kaip kad Lenkijos valdiniai, bajorai gauna lenkų bajorų privilėgijų, kuriomis Jogaila tikisi tą įtakingą ir turtingą Lietuvos luomą nuo absoliutistinių did. kunigaikščių savo pusėn patraukti. Būtent, 1387 m. vasario men. 20 die-

---

[1]) *M. Любавскій*, Лит.-русскій сеймъ, psl. 41.

[2]) Plg. *Владимірскій-Будановъ*, Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права. I. Помѣстья Лит. государства. Кіевъ, 1889.

[3]) *J. Jakubowski*, Opis księstwa Trockiego, l. c. 41.

nos privilėgija Jogaila leidžia Lietuvos bajorams liuosai tvarkyti savo paveldėtuose dvaruose, bajoraitėms liuosai tekėti, o našlėms pasilikti vyro dvaruose ligi mirties arba ligi ištekėsiant antrą kartą, kada dvarai tenka mirusio vyro vaikams arba giminėms [1]). Bajorai palieka beprivalą senuoju papročiu tik kada reikiant stoti savo lėšomis su kariuomene į karą, ir su savo žmonėmis statyti naujas pilis ar taisyti senąsias.

Tačiau tų priemonių pasirodė permaža Lietuvos kunigaikščiams ir bajorams patenkinti ir klusnybėje išlaikyti. Jogaila su lenkais, inkorporuodami Lietuvą į Lenkiją, matyti, perdaug lengvai žiūrėjo į lietuvių politikinio savarankiškumo nustojimą. Tokio pažeminimo Lietuvos bajorai, kurie ligi tol ignoruota, nepakentė, ir nepasitenkinimas netrukus virto maištu prieš lenkų valdymą ir kišimąsi į Lietuvos reikalus. Kęstučio sūnus Vytautas pasiėmė čia ant savęs maištininkų vado rolę ir paskelbė Jogailai vidaus karą. Esant visuotiniam pritarimui ir pagalbai, Vytautas lengvai išblaškė Jogailos atsiųstus Lietuvon lenkų garnizonus ir privertė lenkus nusileisti. Vytautas virto vėl did. Lietuvos kunigaikščiu (1392 m. 5. VIII sutartis). Ir tame fakte sprendžiamąją rolę vaidino lietuvių bajorai [2]).

Pirmiau valstybės reikalus ir pačią 1386 m. uniją sprendė vien didysis kunigaikštis su artimiausiais savo padermės vietiniais kunigaikščiais (областными князьями). Plačioji bajorija tegalėjo ir turėjo pripažinti tik jau įvykusius faktus. Bet nuo Vytauto gadynės, šiam panaikinus sričių kunigaikštybes, bajorija pradeda vis ryškesnę ir ryškesnę vietą politikoje ir visam visuomenės gyvenime. 1401 m., naujinant uniją su Lenkais, drauge su Vytautu prisižada raštu pildyti unijos sutartį ir lietuvių pralotai, kunigaikšiai, ponai, bajorai ir visi Lietuvos žemininkai «terrigenae». Lenkai prisižada, mirus Jogailai bevaikiui, nesirinkti sau karaliaus *be žinios* ir patarimo Vytauto bei *Lietuvos bajorų* [3]). Dar aiškiau politikines bajorų teises pripažįsta 1413 m. privilegija, kuri tarp kita ko dargi tiesiog nurodo dalyvauti tarybose del lenkų karaliaus bei Lietuvos did. kunigaikščio rinkimų *ir bajorams* [4]). Jie lyginai dalyvauja paties did. kunigaikščio taryboje «pro bono publico». Pats renkamasis kunigaikščio principas sa-

---

[1]) Zbiór praw litewskich *(Działyński)*, psl. 1—2. Poznań. 1841.
[2]) *М. Любавскій*, op. c. 15—37.
[3]) *Działyński*, Zbiór praw litewskich, 3 sq.
[4]) *Działyński*, l. c. 7—20.

vaime stato absoliutizmui ribas ir kelia bajorijos svarbą. Ir tatai, be abejonės, buvo ne kokių antmestų formų rezultatas, bet pat realinės bajorų, *kaipo didžių žemininkų*, jėgos juridinis pareiškimas. Grąžinę Lietuvai savarankiškumą, jie virsta toliau per visą istoriją aukščiausiu sprendžiamuoju luomu šalyje; būtent, tąja garsiąja Lietuvoj žemės aristokratija, kuri, kaipo artima did. kunigaikščio sostui ir turtingesnė, paima viršų ant visų bajorų ir kunigaikščių rusų žemėse. Be to, Vytautas pat vieton pirmiau buvusių sričių kunigaikščių siunčia lietuvius bajorus į Rusiją savo vietininkais ir dvarų valdytojais [1]). Tuo pat žygiu, žinoma, tvirtėja ir bajorų teisės bei žemės nuosavybė. Jų valstiečiai paliuosuojami nuo duoklių (1434), nuo baudžiavų kunigaikščiui, nuo «серебщизны» [2]), taip pat nuo kunigaikščio «tėvūnų» teismo ir kt. (1447).

Bajorų baudžiauninkai ir tarnai skiriami nuo valstybinių ir prirašomi bajorams, kurie virsta tarp kita ko čia ir vyriausiais teisėjais. Ypačiai svarbus buvo paliuosavimas bajorų valstiečių nuo valstybinių mokesnių, nes tatai ilgainiui, išsekus kunigaikščio, t. y. ir valstybės kasai, vertė šį maldauti iš žemininkų subsidijų, ir tuo būdu, pastariesiems davė progos reikalauti vis naujų teisių ir privilegijų. Žemės aristokratija galų gale virto savo žemėse visiškai neribota gyventojų valdovė, gi visa politikinė Lietuvos struktūra įgijo maždaug vakarų Europos vidurinių amžių feodalizmo pobūdį. Aukščiausias valdovas, suvėrėnas, buvo did. Lietuvos kunigaikštis; po jo ėjo kai kurie ištisų sričių kunigaikščiai, kaip kad. «krau:o princai»; toliau jerarchijoje stovėjo kiti kunigaikščiai ir didieji bajorai-magnatai, nelyginant vakarų Europoje hercogai, grafai ir baronai; dar žemiau – minetųjų valdovų vasalai, vadinamoji šlėkta, kuri pati savo dvaruose ar dvareliuose vėl kartais turėjo savųjų trečios eilės vasalų, ir tt. [3]).

Mūsų tikslui toliau pravertės trumpai apibūdinti patys viduriniai žemės valdymo santykiai, kurie, susidėję to feoda-

---

[1]) Plg. čia *М. Любавскій*, Очерки по исторіи Литовско-русскаго государства, Москва, 1910, psl. 56 etc; jo *pat*, Литовско-русскій сеймъ, Москва. 1901. psl. 354 etc.

[2]) Taip vadinosi bajorų piniginis mokesnis did. kunigaikščio iždan.

[3]) *М. Любавскій*, Литовско-русскій сеймъ, psl. 41, 101—102. Plg. čia *Н. П. Дашкевичъ*, Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго государства, Кіевъ, 1885, psl. 24—26.

lizmo pavidalu, nusprendė arba savotiškai pažymėdino visą tolimesnę žemės santykių evoliuciją Lietuvoje.

Visų pirma, paimsime paties did. kunigaikščio dvarus t. y. žemes, kurios priderėjo vien valstybei arba sostui (jus ducale, plenum jus et dominium), o po 1447 m. (2.V) privilėgijos virto bene vienintėle jo materialine paspirtim. Absoliutizmo tendencijų gadynėje did. kunigaikščio dominium'as, kaip matėme, siekė daug plačiau. Bet nuo XIV a. pabaigos, pripažinus pilnas nuosavybės teises (plenum jus) taip pat bažnyčios įstaigoms ir didiesiems žemininkas-bajorams, did. kunigaikščio dominiumas atatinkamai susiaurėjo. Be to, kadangi did. kunigaikštis nevirto paveldėtinu monarchu, tai patys jo turtai įgijo bendros valstybinės reikšmės, t. y. jų naudojimas derinta į visos valstybės reikalus, o ne vien į did. kunigaikščio norus. Antai, jau 1447 m. privilegija did. kunigaikštis prisižada nedalinėti savo turtų, pilių, miestų, dvarų svetimšaliams, bet tik lietuviams, „тубыльцамъ". Ilgainiui bajorų tarybos ir seimai tuos turtus dar kitomis panašiomis varžomis apstato.

Daugiausia d. kunigaikščio, tariant, valstybinių dvarų arba žemių buvo pat Lietuvoje, nes žymi jų dalis parėjo arba paveldėtinai nuo kunigaikščio giminės, arba buvo tveriant valstybę iš kitų senųjų Lietuvos valdovų atimta [1]). Antra vertus, pati Lietuvos teritorija aplink sostinę, etnografinėje srity, vaidino valstybės gyvenime žymiausią rolę; gi turtai davė stipriausios finansinės atspirties. Didelė d. kunigaikščio turtų dalis, be to, turėjo čia eiti visokių centrinių organų bei valdininkų detencijon [2]).

Valdininkams išdalytuose, lyginai kaip ir paties kunigaikščio prievaizdų vedamuose dvaruose ūkininkauta maždaug tuo pat būdu, kaip ir kitų žemininkų [3]). Visų pirma čia varyta prievaizdų, vietininkų, tėvūnų ir kitų valdininkų priežiūroje tiesioginė savųjų dirvų ir pievų eksploatacija su savuoju

---

[1]) Žiūr. *М. Любавскій,* Областное дѣленіе и мѣстное управлeніе литовско-русскаго государства, Москва, 1893, оч. III, psl. 301 sq.

[2]) Valstybės dvarų statistiką ir jų finansinę reikšmę žiūr. *М. Довнаръ-Запольскій,* Государственное хозяйство В. Кн. Литовскаго при Ягеллонахъ. Т. I. Кіевъ, 1901 psl. 342 sq.

[3]) Ūkio valdymo ir organizacijos aprašymui naudojaus indekse (gale) nurodytais atatinkamais veikalais: *M. Liubavski*'o, *M. Dovnar-Zapolski*'o, *Th. Leonovič*'iaus, *M. Vladimirski-Budanov*'o, *Skitski*'o, *S. Beršadski*'o.

(t. y. valstybiniu) gyvu ir negyvu inventorium. Darbininkais ėjo visų pirma pačiam dvare bernai ir mergos (XV ir XVI aa. vergų jau bemaž nebebuvo), kurie gyveno arba pat dvare, arba turėjo savo trobelę bei savąjį sklypelį žemės (bežemiai ir mažažemiai). Už darbą jie gaudavo iš dvaro ordinariją javais („мѣсячина"); kas turėjo žemės—gaudavo jos mažiau. Be lauko darbų, jie dirbo ir visus kitokius darbus (k. a. saugojo laukus ir kaimenes, vaisė sodus, moterys verpė, audė kunigaikštienei drobes ir tt.).

Bet plačiausia darbininkų kategorija buvo gyveną ant dvarų žemės žemdirbiai valstiečiai, mužikai, baudžiauninkai. Vieni jų ėjo į dvarą su arklu bei arkliu, akėčiomis, dalgiu, kirviu; kiti vietoj to, dalinai ar visiškai, dirbo kitus specialinius darbus. Taip pat buvo laikomos didelės gyvulių kaimenės ir kt. Tokiu būdu atsirado arklininkai, kerdžiai, toliau, bitininkai, žvejai, paukštininkai, medžiotojai, smalininkai (kurie smalą iš medžių varė), druskininkai, malūnininkai ir tt. Kartais ne pats dvaras visa tat naudodavo, bet persamdydavo valstiečiams, pvz., girias, bičių kelmus, malūnus, ežerus ir kt., už tam tikrą mokesnį (natura arba pinigais) „činšą" (census). Dvarui tarnavo valstiečiai ir kaipo įvairiausi amatininkai; vieni išimtinai, kiti—tik dalį savo dirbinių dvarui teatiduodavo. Be tu baudžiavų ir specialinių darbų, daugelis valstiečių davinėjo dvarui dar įvairių duoklių ir mezliavų. Duokle vadinosi visoki daviniai ūkio vaisiais, k. a. rugiais, kviečiais, avižomis (piliavos), šienu, linais, kiaušiniais ir tt. Mezliavą sumesdavo gyvuliais, kiaulėmis, avimis, vištomis ir kt. Amatininkai ir kiti specialistai turėjo, be to, eiti į talkas darbymetėje, gi visi valstiečiai dar į vadinamus «gvaltus», pvz., netikėtai kur tvenkiniams pratrūkus, ar į mišką žvėrių baidyt ir tt. Tarp valstiečių buvo dar tokių, kurie už savo sėdimąją žemę dvarui temokėjo vien čyžę, činšą, arba nuomą, jokių kitokių baudžiavų ir priedermių neatlikinėdami. Be to, jie naudojosi tam tikra savivaldybe. Tokių nuomininkų rasdavosi siaurinant paties dvaro ūkį arba baudžiauninkų ir mažiau pakankant dvaro darbams apdirbti, arba kada naujiems atėjūnams dvaras skirdavo įkuroms neįgyventus laukus. Ypačiai plačiai, tariant, sistėmos pavidalu, nuomininkai susikūrę buvo Žemaičiuose.[1])

---

[1]) Žiūr. *М. Любавскій,* Очерки по исторіи Литов.-русс. государства; *jo pat* Областное дѣленіе (visas III sk. psl. 237—764); *М. Довнаръ-Запольскій,* Государственное хозяйство в. кн. литовскаго. Т. I, Кіевъ, 1901; *Ѳ. Леонтовичъ,* Крестьяне Ю.-Зап.

Žemė, kuria naudojosi valstiečiai ir kur turėjo savo sodybas, buvo paskirstyta labai nelygiai. Valstiečiai paprastai turėjo daržą, ariamos žemės, pievos, miško sklypų su bičių kelmais, išvodų į ežerus ir upes, kartais net miško dalinių medžioklei. Labai dažnai atskirų vienkiemių dirvos ir įvairūs daliniai kits už kito protarpiais maišydavosi. Toks stovis paaiškinamas yra tuo, jog valstiečių čia buvo kurtąsi iš senų senovės nuolatiniais liuosais žemės užėmimais, gi patys kunigaikščiai ligi XVI a. pusės nieko nebuvo darę savųjų valstiečių sutvarkymui ar jų žemių lygesniam išskirstymui. Jie tik apdėliojo jau įsikūrusius valstiečius priedermėmis ir mokesniais. Nelygūs užtat buvo ir tie papročių keliu nusistatę mokesniai bei priedermės.

Be sodybų ir dirvų, tam tikri žemės plotai priderėjo ne kiekvienam kiemui, bet keliems, arba visam sodžiui, arba net keliems sodžiams (valsčiui). Tatai buvo paprastai valstiečių naudojamos ganyklos, balos, miškai ir šiapjau tuštumos tarp valstiečių dalinių. Ilgainiui toki bendrieji plotai buvo paties dvaro naudojimui priskirti. Žemės bendrovės, (общины), kaip kad Rusijoje, Lietuvoj nėra jokių istorinių ženklų. Tiesa, vienkiemiuose dažnai darbavosi priaugusi platesnė šeimyna, būtent, tėvai ir vaikai su savo šeimynomis arba ir priimti pašaliniai įnamiai, kampininkai, pusininkai, dalininkai, antrininkai, sėbrai. Vienas betgi senoviškai likdavo sodybos ir žemės *šeimininkas*-valdytojas. Tokia platesnė šeimyna susidėdavo tiesiog del darbininkų reikalo ir kartais tik laikinai, ypačiai kada buvo liuosa plėsti savo žemės, pvz. mišką valant, ir kai esamoj šeimoj trūkdavo pajėgių darbo rankų. Kunigaikščio valdininkai tokiam žemių užėmimui paprastai nesipriešino ir tik užkraudavo ant šeimininko didesnius mokesnius. Toki dideli valstiečių ūkiai ilgainiui išsidalydavo.

Paveldėtinai iš kartos į kartą savo žeme naudodamiesi, valstiečiai patys minėsi savininkai esą ir todel dažnai žemes užstatinėdavo ir parduodavo kitiems valstiečiams arba dargi kitų luomų žmonėms. Tokios santarvės betgi, be valdžios leidimo, neturėjo juridinės galios. Ryškiai savo domi-

---

Россіи по литовскому праву XV и XVI в. („Кіевс. Унив. Изв.“ 1863, № 10—11); *jo pat* Лит. рус. друскеники — солярники („Варш. Унив. Изв.“ 1897, кн. IV—VI); *jo pat* Сельскіе ремесленники въ лит.-рус. государствѣ („Варш. Унив. Изв.“ 1898, кн. II—III); *jo pat* Сельскіе промышленники („Варш. Унив. Изв.“ 1897, кн. IV—VII); *И. Новицкіи*, Очеркъ исторіи крестьян. сословія Ю.-З. Россіи („Арх. Ю.-З. Россіи“, ч. VI, т. I, Кіевъ, 1876).

niumą did. kunigaikščiai rodė, pvz., tas žemes, drauge su valstiečiais, skirdami karininkams-bajorams arba dvarininkams; tada valstiečiai turėjo arba tarnauti naujiems valdovams arba išsikraustyti, nepaisant to, jog jų ten iš senų senovės gyventa.[1])

Įsigyvenę savo protėvių sodybose, kitaip sakant, sėslūs valstiečiai *de jure* skaitomi buvo pastoviais, t. y. prie tos žemės pririštais; kitaip sakant, jie negalėjo savo noru apleisti dvaro žemės. Tas įsisėdėjimo ar įsisenėjimo principas, kuriuo rišta valstiečiai prie žemės ir baudžiavų, parėjo iš pačių tuometinių ekonominių sąlygų. Kada, palyginus su plotais, gyventojų buvo nedaug, gi ūkininkavimas naturalinis,— didžiuose dvaruose tegalima buvo kunigaikščiams ir bajorams laikyti savo ūkis tik priverstinu, baudžiavų darbu. Nuolatinio darbininkų kontingento reikalas čia iškėlė pririšimo institutą. 1447 m. privilėgija, kuri draudžia kunigaikščio dvarų valdininkams priiminėti bajorų valstiečius ir atbulai, tik patviitino susidėjusius santykius. Ilgainiui dargi nustatyta buvo 10 metų pasėdumo terminas, kurio tarpu valstietis virsta žemės belaïsviu.

Bet tas pririšimas vis tik buvo ilgą laiką ne absoliutus, bet lygtinis. Pastovusis valstietis kunigaikščio leidimu galėjo tapti liuosas, pardavęs ar nudavęs savo sodybą kitam valstiečiui-ateiviui. Be to, savoj tėviškėje išaugusios šeimynos nariai dažnai negalėdavo toliau išsimaitinti ir todel turėjo išeiti į šalį. Tokiais atvėjais valstiečiai nebūdavo grąžinami, nes iš jų tėviškės senoviškai kiti atlikdavo baudžiavas ir mokėjo mokesnius. Kunigaikščio dvarų valdininkai pakęsdavo ir paliekančius savo tėviškes tuščiomis, jeigu valstiečiai per nubėdinėjimą išeidavo kitur įnamiauti ar pusininkauti. Tikėtąsi, jog atsigavę jie vėl grįš į savo tėviškes; pasitikėta tarp kita ko ir visuotinai Lietuvoj pasižymėjusiu valstiečių prisirišimu prie savo tėvų ir bočių žemelės.

Šalia tų, šiaip ar taip, neliuosų sėslių kunigaikščio dvaruose gyvendavo ir *liuosų*. Jie įsikurdavo visokiais būdais. Dalis — apleistose baudžiauninkų tėviškėse, nors ir atlikdami tą pačią baudžiavą, arba paimdami ūkį nuomon. Jeigu

[1]) Žiūr. čia, be minėtų veikalų, *Θ. Леонтовичъ*, Крестьянскій дворъ въ лит.-русск. государствѣ („Журн. Мин. Нар. Просв." 1895, №№ 2—12, 1897, №№ 4—5); *М. Довнаръ-Запольскій*, Очерки по организаціи зап.-русскаго государства въ XVI в. Кіевъ, 1905; *М. Владимірскій-Будановъ*, Формы крестьянскаго землевладѣнія въ лит.-русскомъ государствѣ XVI в. („Кіевскій Сборникъ въ память пострадавшихъ отъ неурожая", Кіевъ. 1892).

jie neišsėdėdavo termino, arba buvo išsiderėję išeiti, jie palikdavo liuosi ir galėjo kraustytis kitur. Kita dalis liuosųjų įsikurdavo ne savarankiškais žemdirbiais, bet įnamiais, antrininkais sėbrais, pusininkais pas kitus valstiečius. Su dvaro administracija jie neturėjo tiesioginių santykių, bet tik su savo šeimininkais. Kiti dar tiesiog įgydavo liuosybės liudijimus ir buvo amžini činšininkai. Kurį laiką sulig savo stoviu liuosais buvo laikomi plati kategorija vadinamų specialistų ar tarnų („слуги"), kurie taip pat, kaip ir kiti baudžiauninkai, turėjo šiek tiek žemės, užsiimdavo amatais ir t.t.; bet svarbiausios jų priedermės buvo įvairūs specialiniai patarnavimai kunigaikščio administracijai arba pačiam kunigaikščiui, kaipo pasiuntinių, paštininkų, karininkų ir kt. Tatai buvo kaip ir kunigaikščio asmeniniai tarnai, kurie, mažinant dvaro laikymo išlaidas, buvo įgyvendinti visų kitų valstiečių pavidalu. Išaugę ilgainiui šalies gynimo reikalai vertė kunigaikščius pildyti karininkų kontingentą iš turtingesniųjų baudžiauninkų tarpo. Tada jie paprastai buvo paliuosuojami nuo visų mokesnių bei baudžiavų ir šalia karininkų-bajorų „*bajoriškai* tarnavo"; dargi vadinosi bajorais, nors kilties žvilgsniu jiems nebuvo lygūs.

Valstybės dvarų srityje buvo taip pat ir *miestų*. Didesniuose — kaip Vilnius, Kaunas, Trakai — miestelėnai užsiimdavo bemaž išimtinai arba daugiausiai amatais ir prekyba; jie mokėjo, visųpirma, bendrą mokesnį („платъ") už paliuosavimą nuo visokių baudžiavų ir už suteikimą savivaldybės Magdeburgo teisėmis (nuo XIV a. pabaigos); toliau, mokėjo padūmes ir visokius šiaip jau prekybos bei pramonės mokesnius. Mažesniųjų miestelių gyventojai prekyba ir pramone teužsiimdavo tik pridėtinai ir, turėdami žemės, nesiskyrė nuo kitų valstiečių. Todel, be prekybos-pramonės mokesnių, jie lygiai davinėjo nuo žemės įvairias duokles, mezliavas, mokėjo čyžes, nuomas, ėjo įtakas, gvoltus ir t. t. Lyginai, kaip šiaipjau valstiečiai-tarnai ar amatininkai, ėjo į karą ir miestelėnai; čia jie statė tiek kareivių, kiek jiems paskirdavo kas kartas kunigaikštis ir jo taryba. Turtingesnieji miestelėnai, kurie įgydavo bajorų žemės, už tuos savo turtus turėjo skyrium „bajoriškai" kare tarnauti.

Miestelėnų žemės, istorinai susikomplektavę, buvo lyginai tarpusavy sklypais susirezgę, kaip ir valstiečių. Bet duodant savivaldybę Magdeburgo teisėmis, miestų laukai Lietuvoj paprastai buvo išmatuojami ir naujai suskirstomi valakais (žiūr. žemiau).

Kiek atskirą vietą užėmė miestuose žydai, atėję čion iš Lenkijos. Kaipo nesusirišę su žeme ir sukrūs prekybininkai bei finansininkai, kurie be to buvo didžiai naudingi kunigaikščiui savo kreditu ir monopolijų atpirkimu (todel dargi ypatingomis privilėgijomis naudojosi), žydai greit sugriebė į savo rankas bemaž visą prekybą ir valstybinius plenus (pvz. karčiamas, muitus ir kt.). Jų įsivyravimas ir naudojimas iššaukė dargi reakciją ir 1495 m. jie buvo visiškai iš Lietuvos išvyti; nors 1503 m. jiems vėl leista grįžti ir atsipirkti savo turtus [1].

Kalbėdami apie valstybinius domėnus, dar turime minėti, jog be visų minėtų, taip pat smulkiosios ir vidutinės bajorijos, tariant *šlėktos,* turtai rasdavosi ilgą laiką kunigaikščio dominiume. Nes „plenum jus et dominium" savo dvaruose tebuvo gavę tik didieji žemininkai (domini praepotentes, viri famosi, barones, proceres). Tokiu būdu šlėkta, kunigaikščio kariuomenėj tarnaudama, buvo dvaruose tarp mužikų tik aukštasis luomas. Dažnai tokia šlėkta mažai kuo skyrėsi nuo paprastų valstiečių. Visas jų skirtumas, ligi buvo įvesta šlėktos lapai ir herbai, pareidavo tik nuo bajoriškos karo tarnybos. Bet, kaip matėme, tokią bajorišką tarnybą pildė ir valstiečiai. Galų gale ir pati šlėkta nuo seniau pareidavo iš turtingesniųjų ar išsitarnavusių mužikų. Per teismo bylas, kur šlėkta savo šlėktiškumą stengės „išvesti", skųsdamos did. kunigaikščiui prieš jo valdininkų dvaruose užkraujamas ant jų baudžiavas, ir kitais keliais — šlėkta rūpinosi išsiskirti iš žemųjų dvaro sluoksnių ir įgyti tam tikrus šlėktiškumo paliudymus. Tam išskyrimui padėjo ypačiai 1528 m. visuotinis šlėktos-bajorų sąrašas, kuriuo apskaityta, kiek yra privalančiųjų tarnauti kariuomenėje. Į tą sąrašą paskiau kreipėsi šlėkta savo luomo išrodymui. Did. kunigaikštis taip pat naujai išdavinėjo savo užsitarnavusiems tarnams ir padėjėjams iš mužikų šlėktiškumo lapus, t. y., ne lyginant viduriniais amžiais vakarų Europoje, įšventindavo rycieriais (karžygiais).

Nuo prastų mužikų šlėkta skyrėsi tuo, jog, nepaisant laiko, kurį ji išgyveno domėnuose, ji pasilikdavo visuomet liuosas luomas; t. y. ji galėjo apleisti savo sodybas ir nieks jos grąžinti neturėjo teisės. Privilėgijomis buvo garantuota jos asmens ir turto neliečiamybė. Nuo XV a. pusės tik šlėkta dalyvavo visuotiniuose seimuose. Lygiomis teisėmis su

---

[1]) Žiūr. С. *Бершадскій,* Литовскіе евреи. СПБ. 1883.

šlėkta gyveno did. kunigaikščio domėnuose taip pat *totoriai*, kuriuos Vytautas po Dono žygių (1397—98) įgyvendino apie Nerį, Vaką ir Naugardėlio paviete. Kai kurie jų turėjo savo baudžiauninkų ir traukė karan iš kiemo po 2, po 3 ir t. t. Daugumas tačiau ėjo patys vieni, nes „žmonių neturėjo"; o kai kurie tiesiog buvo daržininkai.

Šlėktos ekonominis stovis buvo labai nelygus. Jos dvareliai paprastai buvo nedideli. Kai kurie betgi turėjo nemaža savo baudžiauninkų, ir net savo šlėktos bei „tarnų", su kuriais traukdavo karan; tokiu būdu šlėktos ūkis įgydavo tolygių formų ir papročių, kaip ir patys domėnai arba didžiųjų magnatų dvarai. Bet atsitikdavo, jog šlėkta lyginai pusininkavo arba sėbravo prie kitų, kaip ir nubėdinėję mužikai; arba nusigyvenę, dagi liaudavos bajoriškai tarnavę kunigaikščiui ir nešdavo paprastų baudžiauninkų jungą.

Savo tėviškes šlėkta laikė paveldėtinai. Did. Kunigaikštis tačiau galėjo kai kuriais atvėjais iš šlėktos žemę atimti. Tatai atsitikdavo visuomet, kai šlėkta nepildydavo ar netinkamai atlikinėjo karo tarnybą. Slėktos žemė domėnuose buvo, tariant, karo jėgų resursas, ir todel, by kas šlėktos žemę įgijęs, turėjo ir jos šlėktiškas priedermes ant savęs pasiimti. Del tos tai priežasties čia siaurinta našlių teisės ir davinėta šlėktai dvareliai lėno teise, būtent, tik vyriškai padermei. Dažnai dovanojama buvo žemės ligi kunigaikščio «malonės ir valios» arba ligi gyvos galvos, ligi antros gyvos galvos, trečios ir t. t. Iš senų senovės įsigyvenę šlėktos tačiau turėjo «amžinas tėviškes» ir galėjo su jomis daryti, kaip tinkami. Statutas (1529 m.), berods, draudė be giminių pritarimo parduoti daugiau, kaip trečdalį tėviškės. Nėsant įpėdinių, šlėktos žemės tekdavo jų vyriausiam valdytojui — did. kunigaikščiui, kurs jas vėl išdovanodavo kitiems šlėktoms. D. Kunigaikštis, berods, manydamasis visos savo žemės ponas, dažnai iš savo domėnų šlėktą ir jos žemes su kitais baudžiauninkais atiduodavo už nuopelnus ar iš malonės magnatams ar kunigaikščiams, įsakydamas pildyti po anų dominiumu tas pačias bajoriškas priedermes. Kitaip, šlėkta turėjo su savo judamuoju turtu išeiti iš tėviškės. Tačiau 1529 m. privilėgijoje did. kunigaikštis iškilmingai prisižada, pats ir savo įpėdinių vardu, nebeatidavinėti šlėktos ir jos dvarelių ponams bajorams ir magnatams. Todel ilgainiui į did. kunigaikščio plačiai praktikuotas dovanas bajorams šlėkta su savo žeme, specialiniu akto pažymėjimu, neįeidavo ir tarnavo tiesioginai tik did. kunigaikščiui.

Pačios tarnybos didumas susitvarkė istoriniu keliu, žiūrint į šlėktos turtingumą, žemių plotą ir kt. Smulkioji šlėkta išeidavo karan, sulig savo galėjimu, su tokiais arkliais ir ginklais, kaip ištesėdama. Kiti — gerais arkliais ir šauniais ginklais, kiti dar po du, po tris ir daugiau, tariant, su visu savo tarnų «paštu». Nuo XVI a. tas priedermes suskirstė seimai ir pagrindu paėmė skaičių šlėktai tarnaujančių baudžiauninkų arba mužikų. Tarta buvo siųsti po vieną ginkluotą raitelį nuo 10 arba ir nuo mažiau mužikų. Šlėktai teko ir visi pilių ir kitų strateginių įtaisymų reikalai aprūpinti[1]).

Pilnai žemės valdymo santykių apžvalgai tenka dar paliesti žemės minėtosios aristokratijos, kuri, šalia did. kunigaikščio, savarankiškai ir panašiai savo dvaruose reiškė «plenum jus et dominium». Užimtose rusų srityse, kur Lietuvos kunigaikščiai užimdavo tik svarbiuosius «stalus» („столы областныхъ княженій"), tokių savarankiškų savininkų kontingentas susidarė daugiausia iš rusų mažųjų kunigaikšių (Riuriko padermės), kurie senoviškai valdė savo dalinius ir ilgainiui įgijo juos amžinųjų tėviškių teise. Tokiais žemininkais išliko taip pat lietuvių kilties kunigaikščiai Gedimino padermės, k. a kn. Žeslauskiai (pas Minską, Iziaslave), Čartoryskiai (Volyniuj ir Lietuvoj), Sanguškai, Koreckiai, Buremskiai ir kt. Iš senųjų lietuvių dinastijų paminėtini čia kun. Olšanskiai, Giedraičiai, Svyrskiai (Svyriaus). Pačioj Lietuvoj, be minėtų kunigaikščių, šios rūšies žemininkais ėjo senųjų lietuvių kunigų ar valdovų įpėdiniai, kurie įgijo iš did. kunigaikščių neatimamas savųjų žemių ir žmonių valdymo ir nuosavybės teises. Toki buvo, antai, ponaii bajorai ir magnatai: Goštautai (Gaštoldai), Radvilai, Astika-(Ostikovičiai), Kezgailai, Zaberėzinskiai, Kiškai, Pacai, Kadkevičiai, Valavičiai, Nemiravičiai, Davoinos, Iljiničai, Gliebovičiai, Narbūtai, Sologubovičiai, Tiškevičiai ir daugybės kitų. Nemaža lietuvių bajorų ilgainiui išsisklaidė žemininkais po rusų žemes, dažniausiai kaipo Lietuvos kunigaikščio vietininkai. Antai, Vytauto metu Polocko žemėje įsisėda vietoj buvusio srities kunigaikščio „ponas" Mongirdas (Монтыгирдъ), Kijevo — Jonas (Algimanto sūnus) Olšanskis, Smolensko — Jamuntas ir t. t.[2]). XV ir XVI a. dokumentuose

[1]) Be aukščiau minėtų veikalų, žiūr. *В. Леонтовичъ*, Правоспособность лит.-русской шляхты (Журн. Мин. Нар. Просв. 1909, №№ 2—3).

[2]) *М. Любавскій*, Литовско-русскій сеймъ, p. 19—23.

yra apsčiai nurodymų, jog ypačiai plati „tarnautojų" ir šiaipjau kolonizacija buvus kaimyniškoje Gardino srityje, kur susikūrė „daugybė lietuvių ponų ir bajorų dvarų[1]). Dabar, berods, daugelis jų menasi lenkais katalikais, norint dar XIX a. pusėje, kaip sprendžiame iš sąrašo, daugumoj dar buvo gyvos lietuvių kilties tradicijos[2]). „Poniškųjų" žemių padaugėjo Lietuvoj, be to, dar iš did. kunigaikščio perleistų, užstatytų ar sudovanotų bajorams domėnų; valstybiniais jie naudojosi ir kaipo visoki valdininkai (urėdai).

Kaip svarią reikšmę Lietuvos gyvenime turėjo tie savarankiškų dvarų valdytojai, mes galime spręsti kad ir iš 1528 m. sąrašo, kur parodoma, su kiek kareivių (su kokiu „paštu") ėjo tie ponai karan. Kezgailai, antai, statė 768 raitelius, t. y. vos 53 mažiau, nekaip visa Volyniaus žemė (282 bajoru, be Ostrožskių), arba 56 daugiau, nekaip visa Polocko žemė, ir daugiau, nei visi žemininkai (1995) Bielsko vėliavos. Radvilai statė 621 raitelį; jiems artima Ostikovičių giminė 337, Ostrožskiai 424, Zaberėzinskiai 258, Kiškai — 244, Gliebovičiai 279, Kadkevičial 198 ir t. t. Vienas tik Goštautas su savo sūnum statė 466 raitelius, t. y. $7^1/_2$ karto daugiau, kaip visi miestelėnai ir bajorai Vitebsko vėliavos. Tai ištikrųjų buvo savo rūšies „reguli", „domini praepotentes", kaip juos vadina XII—XIII a. a. kronikininkai. Buvo minėta, jog, būtent, toji lietuvių aristokratija, kuri su savo dvarais koncentravosi etnografinėje Lietuvoj, buvo vadovavus ne tik čia, bet ir rusų žemėms. Ji darė daugumą ir did. kunigaikščio taryboje. Sujungus Lietuvą su Lenkija, tas žemininkų elementas stipriausiai palaikė Lietuvos savarankiškumo idėją. Remdamas Vytautą jis kovojo prieš Jogailą su lenkais; vėliau jam teko spirtis ir prieš lietuvių šlėktos tendenciją susilieti su Lenkija del šios mažosios šlėktos „liuosybių".

Santykyje su did. kunigaikščiu bajorai pildė maždaug tas pačias priedermes, kaip ir šlėkta domėnuose: ėjo karan su savo „paštais", taisė ir statė pilis, tiltus, kelius ir t. t. Tik toks tebuvo skirtumas, jog jie ėjo karan kiekvienas po savo herbų vėliava; tuo tarpu šlėkta po bendra pavieto vėliava.

Maždaug panašiam stovyje, kaip bajorų, rasdavosi ir bažnyčios dvarai, priklausą vyskupų katedroms ir vienuoly-

---

[1]) *М. Любавскій*, Областное дѣленіе etc., p. 4.
[2]) *K. Werbelis*, Russisch-Litauen, psl. 17.

nams. Jogaila 1357 m. juos paliuosavo nuo visokių priedermių; bet toks bažnyčios turtų imunitetas sukėlė reakciją, ir ilgainiui nuo visų po to naujai dik. kunigaikščio ar bajorų ir šlėktos sudovanotų bažnyčiai turtų reikėjo pildyti paprastos „bajoriškos“ priedermės. 1529 m. statutas tatai verčia taisykle. Todel bažnyčios administracija ant savo žemių lyginai turėjo šlėktos ir tarnų, kurie stodavo karan.

Viduriniai bajorų dvarų santykiai buvo susidėję, kaip ir did. kunigaikščio domėnuose. Čia randame žemdirbių baudžiauninkų ir liuosų valstiečių, ligi neišsėdėjusių 10 metų termino bei činšininkų; tokius pat bajorų tarnus ir šlėktą, kurie patys ėjo karan, turtingesnieji ir su savo „paštais“, t. y. trečios eilės vasalais; taip pat pagalios, ir miestus. Tas tolygumas paaiškinamas yra bendromis ekonominio plėtojimosi sąlygomis; antra gi vertus, didelė tų aristokratų dvarų dalis buvo sudovanota iš did. kunigaikščio domėnų su visais jų žemės valdymo ir priedermių paskirstymo santykiais. Skirtumo betgi buvo tuo žvilgsniu, jog ponų bajoru dvaruose nebuvo tiek liuosų plotų ir todel valstiečiai čia nebegalėjo plėsti savo tėviškių plėšiniais, kaip kad did. kunigaikščio dvaruose. Ponai bajorai, be to, stipriau pririšę laikė valstietį prie jo sodybos ir griežčiau reiškė savo nuosavybės teisę. Iš valstiečių šeimynų čia beveik neišeidavo liuosų atsiskyrėlių, nes bajorai juos atieškodavo, grąžindavo, įgyvendindavo į kitus dvarus, arba mainė ir t. t. Taip pat šlėkta, nors lyginai jai buvo apdrausta tėviškių valdymas, čia ryškiau jautė bajoro dominiumą. Šalia kitų valdinių, ji priklausė taip pat pono bajoro teismui. Miestus savo žemėse kurti arba jiems savivaldybę duoti, ponai tegalėjo tik did. kunigaikščio leidžiami; čia dabota, idant ponų miestai savo konkurencija nepadarytų kokių nuostolių did. kunigaikščio miestams.

Šit žemės valdymo santykiai, kaip jie buvo susidėję Lietuvoje XIV—XVI a. a. Tolesniuoju periodu, ligi XIX a. pusės, tam stovyje kokių nors pamatinių principialinių permainų nematome. Čia betgi įvyko kurios-ne-kurios antraeilės ir vietinės permainos, kurios irgi pravers trumpai nušviesti.

Svarbiausias akstinas tolimesnėsėms ekonominėms reformoms buvo ilgi ir sunkūs Lietuvos karai su Krymo totoriais, stiprėjančia rusų žemių „rinkėja“ Maskva ir Livonija (1482—1568). Reikalas laikyti nuolatinę kariuomenę per ilgus karo metus ir gintis nuo stiprių priešininkų did. kuni-

gaikšti vertė, šalia bajorų ir šlėktos, vakarų Europos ir lenkų pavyzdžiu, griebtis *samdomosios* — „žalnierių“ (Söldner) kariuomenės. Saltiniais atsekame, jog tokių samdininkų būta kartais ligi 5.000 žmonių, kurių išlaikymas, šiandieniniu maštabu atskaitant, atsieidavo per metus nuo 1½ ligi 3 milijonų rublių [1]). Tokia didžiulė suma reikėjo išrinkti įveržta piniginių mokesnių („sidabrapinigių“) sistėma. Tam tikslui teko ieškoti pritarimo ne tik ponų magnatų, bet ir pačios šlėktos tarpe. Tuo būdu pastaroji gavo progos vis griežčiau ir griežčiau statyti lygių bajoriškų teisių bei privilėgijų reikalavimus, reikšdama tendenciją pasiliuosuoti nuo kunigaikščių, magnatų ir ponų-bajorų vadovavimo ir susilyginti su „wolna szlachta polska“. Ta tendencija skatino smulkiąją Lietuvos šlėktą atsispyrimui prieš viešpataujančią aristokratiją ieškoti talkininkų Lenkuose, būtent, unijoje, kaip ji pagalios ir įvyko 1569 m. Įgijus daugiau politinių teisių, šlėkta virto savarankiškesnė ir ekonomijos srity, t. y. stojo maždaug lygiomis su ponais-bajorais.

Tiesioginai atsiliepė ta karų gadynė valstybinių domėnų valdyme. Kas kartas visuotinių seimų nutariamų sidabrapinigių ir vėliau pagalvių karo reikalams neištekdavo; juo labiau, jog pats mokėjimas per sunkumą buvo nestropus. Dik. kunigaikštis tad priverstas buvo traukti paskolų iš turtingųjų ponų ir užstatinėti savo dvarus. Keliais atvėjais tuo būdu žymi domėnų dalis, kiek jie nebuvo išpirkti atgal, pateko į ponų-bajorų rankas. Kita vertus, domėnai pradėdavo kitaip tvarkyti pelno padidinimui ir jo kontrolei. 1514 m. Vilniaus ir Trakų pavietų prievaizdams tėvūnams („державцы“) išsiųsta instrukcijos, idant visi baudžiauninkai, žemdirbiai ir specijalistai, kurie nereikalingi paties dvaro ūkyje, būtų pasodyti „ant pinigų“ („на пенязѣхъ“), t. y. činšo. Be to, ir apskritai vietoj naturalinio ūkio domėnuose ieškoma juo plačiau įvesti išnuomojamas. Ta tendencija dar ryškiau pasirodė 1529 metų „ustavoj“ Vilniaus, Trakų ir Žemaičių žemėms, kada turėjo būti išperkami užstatytieji dvarai. Pastangomis juo daugiau įgyti gyvų pinigų, paaiškinti galima taip pat platesnis pateikimas miestams Magdeburgo savivaldybės teisių.

Bet tos priemonės nepasiekė rezultatų. Atsiųstieji valdininkai (raštininkai) perdaug formalinai skirstė nuomas, nepaisydami, kas daugiau turi žemės, kas mažiau ir kokios.

---

[1]) *М. Любавскій,* Очеркъ исторіи, psl. 197.

Delei to daugelis valstiečių nubėdinėjo ir pametė savo tėviškes. Išleistosios instrukcijos čia jokios pagalbos nenurodė. Todel Zygmantas-Augustas, tapęs did. kunigaikščiu, išleido naujas vadokles. Visų pirma, jos griauja paplitusią pažiūrą į baudžiauninko žemę, kaip į jo, tariant, nuosavybę. Del tos, mat, pažiūros, apleistas tėviškes kiti valstiečiai bijodavo paimti, kad anie grįžę neišvarytų. Did. kunigaikštis įsakė į tokias apleistas sodybas ir neužsėtas žemes į nieką neatsižvelgiant sodinti kitus valstiečius; ir tik į užsėtas laukti ligi šv. Jono. Kad valstiečiai nebėgiotų, uždrausta pardavinėti ar perleisti laukai domėnų šlėktai, ir tuo būdu mažinti valstiečių daliniai; antra vertus. patys činšai įsakyta suderinti su žemės didumu ir rūšim. Padegėliams ar bado bei epidemijų metu valstiečiai turėjo gauti iš dvaro pagalbos. Žydams, kurie imdavo iš valstiečių nežmoniškus procentus, uždrausta skolinti be valdininkų žinios. Užginta, toliau, apiminėti tušti laukai be mokesnio. Valdininkai, pagalios, turėjo sustatyti visų baudžiauninkų ir jų žemių bei priedermių rejes rą, kad tiksliai paaiškėtų domėnų pelnai.

Bet ir nauji nurodymai paliko be didelių vaisių, nes istorinai susidėjęs žemių valdymas buvo begalo nelygus, susipainiojęs; laukai tarpusavy sklypeliais susiprakeršavę; tai šen, tai ten smigo valstiečių skynimai į miškus, įšeitys į ežerus ir upes; be to, domėnų valstiečiai turėjo nupelnytų servitutų ponų žemėse ir, atbulai, ponų žemės įsikišdavo tarp valstiečių. Vienur trūkdavo žemės, kitur gulėjo dirvonai; vienur šeimynose perdaug priaugo darbininkų, kitur žemės nebuvo kam apdirbti. Visos tos kenksmingos kunigaikščio ūkiui ydos paskatino Zygmantą-Augustą sunkiais metais visiškai naujai suskirstyti valstiečių žemes, būtent, lygiomis dalimis, valakais, ir apdėti činšais vokiečių-lenkų pavyzdžiu. Kiek anksčiau dar Vytautas tokiu būdu kolonizavo Podliachiją, taip pat kiti kunigaikščiai dalinai valakais, arba lanais, išskirstė kai kuriuos dvarus arba miestelėnų žemes. Zygmantas-Augustas pasiryžo visuotinai pravesti tą sistėmą pat Lietuvoj, t. y. Vilniaus, Trakų apskričiuose ir Žemaičiuose, ir ištikrųjų pravedė ją labai energingai (dar 60-ųjų metų pabaigoj). Tuo pavyzdžiu sutvarkė savo valstiečius ir daugelis ponų-bajorų [1]).

---

[1]) Platų ir tikslų «valakų matavimo» organizacijos sutvarkymo ir instrukcijų apžvalgą bei tekstą prieduose žiūr. *Довнаръ-Запольскій*, Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI в. Кіевъ, 1905, psl. 187—210.

Naujoji sistėma įvedė, tariant, žemės vienatą — valaką, lygų nuo 30 ligi 36 margams, arba maždaug 20—25 gektarams. Toks normalinis dalinys buvo išskaitytas vienam valstiečio ūkiui, kurį vedė tėvas su sūnum arba du broliu. Todel, jeigu šeimynoje atsitikdavo daugiau žmonių, tai jiems išskirdavo naujus, tuščius valakus, duodant susikūrimui įvairių palengvinimų. Instrukcijos buvo reikalaujama, idant prie kiekvieno dvaro būtų priskirta reikiamas baudžiavos valakų skaičius ir būtų taisomi folvarkai; kur valstiečių trūksta, kad ten būtų iš kitur partraukta; kurie nereikalingi dvarui, kad būtų perkelti arba atskirti nuomininkais (činšininkais). Patys valstiečių valakai turėjo susidėti iš 3-jų gretimai stovinčių palietkų, per kurių vidurinį eitų gatvė su gyvenamomis trobomis iš vienos pusės ir klojimais — iš antros. Tokiu būdu sustatyto *sodžiaus* pūdymai kas metai turėjo visų valstiečių valakuose susieiti ir palengvinti ganiavą. Ne visur, žinoma, buvo galima išrėžti geometriški keturkampiai—pailgi valakai. Todel tai šen, tai ten atlikusius sklypus išrėžę po 3 margus, davė daržininkams arba valstiečiams, kurie neėmė pilnų valakų. Toki sklypai dažnai buvo išnuomojami.

Tokiu būdu valakų sistėma panaikino laukų painiavą, atskyrė taip pat valstiečių miškus ir ganiavas nuo dvaro; kur būdavo šlėktos ar ponų-bajorų žemės įsiterpusių kyšulių ar lysių, ten mainais su kitais atrėždavo, kaip patogiau išrodė. Tiek šlėktos, tiek baudžiauninkų žemės tuo būdu ryškiau atsiskyrė ir konsolidavosi apie kiemus-sodybas, kurios dažniausiai susistatė naujai į vieną sodžiaus gatvę.

Valakų sistėma turėjo palengvinti lygesnį mokesnių paskirstymą ir paties dvarų valdymo kontrolę. Mokesniai ir priedermės dabar parėjo nuo valako. Kai kurie svarbesnės ar sunkesnės specialinės tarnybos valstiečiai gaudavo po du valaku, arba nuo tų valakų jiems buvo numažinami mokesniai ir baudžiavos. Daugelis amatininkų gavo po vieną *«liuosą»* valaką. Visi kiti valstiečiai dabar turėjo eiti kas savaitė dvi dieni baudžiavų ir keturias talkas. Dirbti reikėjo nuo saulės ligi saulės su 3 valandomis poilsio. Be svarbios priežasties neatėjusieji mokėjo bausmes arba buvo plakami; gi praleistas dienas atidirbdavo. Be to, kiekvienas mokėjo činšą (čyžę): nuo geros žemės valako po 21 grašį, vidutinės — 12 gr., blogos — 8 ir smiltingos ar balingos — 6 grašius [1]). Avižų nuo gero ir vidutinio valako priderėjo

[1]) Anų laikų grašius sulig savo perkamąja vertybe lygus šiandieniniam, žinoma, prieškario pusrubliui. *М. Любавскій*, Очеркъ исторіи, psl. 197.

bačka, arba 10 grašių (5 už grūdus ir 5 už vežimą); šieno — 1 vežimas, arba 5 gr. (3+2); nuo blogo valako neimta nei avižų nei šieno, bet užtat — žąsis, arba 1½ gr., 2 višti ir 20 kiaušinių. «На неводы» (žuvų gaudymą) nuo visų valakų imta po 2 gr., o už «stacijas» 2½ gr., arba nuo 30 valakų—telyčia ir 2 avinu ir nuo kiekvieno valako po vištą ir 10 kiaušinių. Kurie turėjo ne visą valaką, tie jokios baudžiavos neatlikinėjo, o tik nuo margo mokėjo, sulig žemės gerumu, nuo 1½ ligi 3 gr. metams. Trimargiai daržininkai ėjo po 1 dieną savaitėje į darbą be arklio, o žmonos per metus po 6 dienas darbymetės laiku. Valstiečiai, kurie nereikalingi buvo dvaro darbui, būtent, sėdėjo «ant pinigų», be paties činšo, už baudžiavas atsilygindavo 30-timis grašių nuo valako, už 12 talkų — 12 gr. ir «gvoltus» — bačka rugių, arba 10 gr. Lyginai mokėjo specialinės tarybos valstiečiai, kurie, sėdėdami ant «liuoso» valako, neidavo baudžiavų.

Socialinių žvilgsniu valakų sistėma, pačiu jos įvykinimu ir išdaviniais, ryškiai ir galutinai diferenciavo domėnuose šlėktos ir mužikų luomą. Prieš rėžiant valakus buvo patikrinta, kuri žemė priderėjo mužikams ir todel skirstytina į valakus ir kuri šlėktai, vadinasi, neskirstytina. Visi tad žemdirbiai turėjo parodyti savo stovio dokumentus; daugelis šlėktų, be pagrindo prisisavinusių sau tą vardą, buvo «redukuoti». Ypačiai daug iš prastų mužikų išsipirkusios šlėktos buvo Žemaičluose. Ta kontrolė pareiškė toliau, jog mužiko nuosavybės jo tėviškėje nepripažįstama, ir todel nedaryta jokių ceremonijų su jų priprastomis ar šiaipjau įgytomis žemėmis. Tuo tarpu šlėktos žemės neliesta; kur tekdavo įsiterpę sklypai atpiauti, tedaryta tatai vien «teisingais» kitų sklypų mainais. Kitaip sakant, į šlėktos žemes domėnuose žiūrėta *kaip* į nuosavybę. Šlėkta tokiu būdu savo turto stoviu prilygo ponus-bajorus. Tam atsiskyrimui nuo mužikų padėjo ir bendrų servitutų atskyrimas. Vien šlėktos gyvenami sodžiai ilgainiui vadinosi «okolicomis».

Mužikai, be to, kalbamos reformos išdavinyje buvo stipriai pririšti prie valakų ir jau nebegalėjo nuo jų atsiskirti liuosais klajūnais, nes kiekvieną atsiskyrėlį domėnų valdininkai turėjo grąžinti ir įsėsdinti į naują baudžiamąjį valaką. Tokiu būdu ir d. kunigaikščio domėnuose mužikas tapo *asmeniniu* belaisviu, kaip tat seniau jau buvo įvykę privatiniuos ponų dvaruose. — Tuo žvilgsniu žemdirbis baudžiauninkas susilygino su beteisiais dvaro bernais, kurie valakų

sistėmoje iš dvarų stalo perėjo į trimargių daržininkų duoną.

Tuo pat laiku buvo surevizuota ir visos kunigaikščio girios; turėjo buti surašyta visi «skarbo» činšininkai, kurie naudojosi giriomis, pažymėta girių plotas ir sutaisyta žemėlapiai, įvardinta servitutai, privilegijos ir t. t. Visur pastatyta girininkai, kuriems skirta po 9 valakus žemės (3 val. folvarkui ir 6 — baudžiauninkams), išleista (1567 m.) tam tikras girių įstatymas, kuriuo turėta saugoti Lietuvos girios, sudaryta taip pat centralinė girių valdyba. Girininkai rinko «skarbui» iš įsisėdusių giriose ir pagiriuose «liuosų» valstiečių činšus ir patys lyginai kunigaikščiui duokles mokėjo. Nuo to laiko įstatymo buvo leista aplinkiniams valstiečiams grybauti ir šakas rankioti[1]).

Išskirstyta valakais buvo lyginai miestelėnų žemės, ant kurių tvarkingiau išdėstyta taip pat mokesniai.

Taip praėjo ta, ar šiaip ar taip, žymi ekonominė ir socialinė skarbavų dvarų reforma, kuri, žinoma, turėjo atsiliepti ir privatiniuose bajorų dvaruose. Toliau žymių permainų nebepastebime. Po Liublino unijos, susilyginus lietuvių bajorams ir šlėktai su lenkų ir beveik vienodu, kad ir atskiru, politiniu gyvenimu gyvenant, prileistina, jog ir ekonominių santykių evoliucija buvo buvus maždaug tolygi. Lenkijoj tuo metu išaugus javų eksportui ir keliant ūkio našumą, ypačiai platinta dvarų kultūra ir sunkinta valstiečiai visokiomis pridedamomis badžiavomis Nuo ketvirtadalio valako (lano) valstiečiai verčiami kas savaitė po 2 dieni į dvarą dirbti, arba po 8 d. nuo viso lano; bet kartais prieina ir prie 16 dienų. Be to, eina dar įvairios duoklės ir mezliavos, šarvarkai, talkos, gvoltai ir kt. Dvarininkai išplėtoja dar propinacijos teises ir verčia baudžiauninką imti iš jo vestuvėms ir krikštynoms alų ar degtinę. Pats dvarininkas virsta vienintėliu teisėju, savo rūšies karaliuku, kaip tat su pamėgimu dvarininkai save dargi patys vadinasi. Šeimyninių dalykų išdavinyje valstiečių ūkiai mažėja; XVIII a. pabaigoj Lenkijoje jau visiškai nelieka valakinių, labai retai pusvalakinių sklypų; daugumas sedi ant ketvirtadalių arba vos ant keleio margų[2]). Valstiečiai nubėdinėja, pats ūkis degraduoja,

---

[1]) *Довнаръ-Запольскій*, op. c psl. 235—243. Tos revizijos rezultatus, nors nepilnus, išleido «Vilniaus Archeologijos Komisija» *Г. Воловичъ*. Ревизія пущъ и переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ В. Кн. Литовскомъ, сост. 1599 г. Вильна, 1867.

[2]) *St. Kutrzeba* Historya ustroju Polski w zarysie. Lwów 1912, psl. 174—179.

kaip ir visa lenkų valstybės sistėma, kurioj «wolna szlachta» tevarinėja peraugusios savimeilybės interesus.

Lietuvoj spėtinai darosi tas pat, bet čia visur valstiečiai turi dar daugiau žemės, po valaką ir kartais po du; nors, kita vertus, jų apdirbimas padidintų baudžiavų sąlygose ir nykstant činšų sistėmai yra labai problematinis. Ponų-bajorų dvaruose ir jų priklausomybėje vis dar randasi nemaža vidutinės ir smulkiosios šlėktos, norint teisės, lenkų pavyzdžiu, tariamos lygios besą. Did. kunigaikščio domėnai nuo 1589—90 buvo padalyti į dvi dali, kurių viena teko vien asmeniniams karaliaus reikalams aprūpinti, ir tie dvarai paprastai vadinosi „ekonomijomis"; antra dalis—ėjo visos valstybės arba valdininkų reikalams („starostwa" ir „tenuty") ir išdalies tekdavo visokiems tarnaujantiems „urėdams", tariant, apmokėjimo vietoj, išdalies buvo skiriama išsitarnavusiems ligi gyvos galvos, kaipo — „panis bene merentium". Tas atskyrimas, tiesą sakant, tik jūridinai nusakė tai, kas visuomet ir anksčiau jau būta praktikuota. Tame padalijime paties karaliaus ekonomijų tikrojoje Lietuvoj XVII—XVIII a. bebuvo vos Šiaulių su 5536 valakais ir Alytaus su 2697 valakais, neskaitant aikščių, tuštynų ir girių. Mogilevo ir Gardino ekonomijos didžiąja dalim traukėsi jau baltarusių ar lenkų etnografinėmis sritimis[1]). Del tų ekonomijų yra pažymėtina, jog XVII a. pabaigoj ir XVIII a. pradžioj, kada visur privatiniuos dvaruose ir, žinoma, donacijose baudžiavos sunkėjo, čia matome baudžiavas panaikintas ir visus ekonomijų plotus išdalytus valstiečiams činšininkams. Berods, toks sutvarkymas parėjo ne iš kokių liberalinių karaliaus tendencijų, bet iš grynai ekonominio dvarų stovio. Anais tautų grūmimosi laikais ekonomijos buvo labai sunaikintos ir atstatyti reikėjo perdaug lėšų; be to, paprastai išnuomojamos trumpam laikui, ekonomijos prieš tai dar smukte susmuko, ir todel atiduoti dirvos valstiečiams už piniginį ar javų činšą čia buvo didesnis pelno išrokavimas[2]). Vėliau, kada sąlygos pagerėjo, ir karalius sumanė pats savo ūkį vesti, būtent, XVIII a pabaigoj, vietoj činšų energingo ekonomijų administratoriaus Antano Tyzenhauso buvo vėl atimta iš valstiečių laukai, iš jų sudaryta folvarkai [3]) ir įvesta baudžiavos.

---

[1]) Žiūr. *St. Kościałkowski*, Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie, Wilno, 1914 (su žemėlapiu).

[2]) *Ibidem*, psl. 38—53.

[3]) Plg. J. *Basanavičius*, Baudžiava Lietuvoje, I. Bartininkų kraštas. «Lietuvių Tauta», kn. I, 1907, psl. 105 sq.

Valstiečiai tegavo sodybai $^1/_4$, kartais tik $^1/_8$, labai retai $^1/_2$ valako, ir ėjo už tat baudžiavų po 2 dieni per savaitę už kas $^1/_4$ valako; be to, visa šeimyna tris arba 4 kartus turėjo eiti į talką, kiekvienas valstietis po savaitę ėjo dvaro sargybos, iš eilės tarnavo panaktiniais, pristatinėjo «padvadas» (sulyg reikalu), nuo 8 ligi 20 dienų ėjo šarvarkan (kelių, tiltų taisyti), po 2 d. per savaitę ėjo gaidgystes, t. y. anksti pro gaidžius kulti rudenį ir žiemą, pagalios, davinėjo dar įvairių duoklių ir piniginių mokesnių. Be žemės sodybai, valstiečiai galėjo paimti dar priedėlio nuo $^1/_8$ ligi 1 valako, už kuriuos, sulig žemės rūšim, reikėjo mokėti atskiras činšas [1]). Visos tos priemonės padidino ekonomijų pelną bent 3 kartus, bet užtat nepakeliamai pasunkino valstiečių gyvenimą. Prieš tat liuosai, palyginti, gyvenę činšininkų teise, Žemaičių, antai, valstiečiai buvo, tariant, atsigavę ir pralobę. Jie varė gyvai prekybą su Baltijos jūrių uostais, ne maža buvę tarp jųjų tokių, kurie susitaupę turėjo po keletą tūkstančių talarų, leido vaikus į mokslus ir dargi į universitetą, davinėjo dukterims gausios pasogos, ir retame name nebūta puotų su visokiais valgymais ir brangiais gėrimais [2]).

A. Tyzenhaus'o reformos, kurios, berods, sumažino činšus, bet užtat įvedė baudžiavas valstiečių žemę, visą susidariusį stovį grasė visiškai sudirginti. Kelis kartus delei to iškilo skundų karaliui ir dargi atvirų valstiečių maištų, kurių žymiausias, kiek žinoma, pratrūko Šiaulių ekonomijoje 1769 m. [3]). Paskirta tam reikalui ištirti komisija, nubaudus «kaltininkus», nutarė bet gi viską palikti maždaug senoviškai, kadangi žmonės pamažėli turėsią priprasti prie naujų sunkenybių [4]). Vistik šiokių tokių palengvinimų, bent pirmam laikui, duota: panaikinta kai kurios «daremszczyznos» (dykai 1 d. šieną piauti, 2 d.—kirsti rugius, daržovės rauti, laistyti ir tt.), medaus ir grybų duoklės, sargyba dvare pusiau sumažinta, talkos trečdaliu, kiek numušta mokesnių pinigais ir kt. [5]) Ar buvo karaliaus ekonomijų baudžiavos kaip ir reguliuojamas mastas ponų, bajorų baudžiauninkams—klausimas nėra kol kas ištirtas. Ar šiaip

---

[1]) *Ibidem*, 65—69.

[2]) *H. Mościcki*, Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. T. I, Wilno, 1913, psl 334.

[3]) Žiūr. *A. Janulaitis*, Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje, Vilnius, 1910.

[4]) *St. Kościałkowski*, l. c. psl. 60.

[5]) *A. Janulaitis*, l. c. psl. 35.

ar taip, padėjimas čia vargu yra buvęs geresnis; rasi, dargi priešingai. Artutiniu apskaitymu, visas baudžiavų dienas, duokles, mezliavas, talkas, gvoltus ir čyžes dienomis paverčiant, XVIII a. pabaigoj valstietis dvarininkui turėjęs dažnai metuose ligi 320 ir 380 dienų atidirbti; kitaip sakant, savo ūkyje jam buvę belikę naktys ir moterų bei vaikų darbas naudoti[1]). Lietuvių atsiminimuose, pasakose ir padavimuose taipojau yra išlikę daugybės tos sunkiosios vergų ir ponų («ponų ir mužikų») gadynės vaizdų, jos vargų, kančių ir skurdo «Dvaras—pragaras» buvo valstiečio gyvenime nuo jaunystės ligi mirties visas jo turinys. Suraminimo teieškojo žmonės bažnyčioje; bet ir čia ilgus metus jiems dangaus palaima težadėta nesuprantama lenkų kalba. Dažnai dargi niekinama buvo jų gimtoji—„*mužikiška*" — kalba, jų būdas, jų vardai ir pavardės, nes dvarininkai ir kunigija anuomet Lietuvoje sekė lenkų mada [2]).

Kaip ir visose kitose Europos šalyse, toks vergiškas buvimas, ūkiui ir kultūrai plėtojantis, vėliau ar anksčiau turėjo prieiti galą. Bet reformos politikinai savarankiškoje Lietuvoje tuo žvilgsniu ėjo nepaprastai sunkiu keliu. Kiekvienas mėginimas čia atsimušdavo į lenkų kultūros ir tradicijų suauklėtą šlėktos ir bajorų neribotą egoistišką savivalybę. Tik pačiai Lenkijos valstybei per savo sutręšimą žlungant, nežymūs «liberaliniai» balsai verčia išpuikusią, degeneruojančią šlėktą rimčiau atsižvelgti į visos visuomenės reikalus. 1789 m. tarta, antai, paliuosuoti nuo baudžiavų valstiečiai ištarnavusieji tautos kariuomenėj 12 m., t. y. dvi «kapituliaciji» [3]). Pablyškusiu to susikvošėjimo atbalsiu, rasi, reikia laikyti ir jau pradėtos dalyti Lietuvos ir Lenkijos keturmetis seimas, kurs savo išleistoj 3. V. 1791 konstitucijoj įdeda ir skyrių apie valstiečius (art. IV). Ji prižada asmens liuosybę valstiečiams ateiviams ir grįžtantiems pabėgėliams, bet patį paliuosavimo reikalą atiduoda dvarininko „gerai valiai" ir nutarimui, teise begarantuodama tik pačias įvykusias tarp

---

[1]) Plg. *Ар. Турцевичъ,* Русскіе крестьяне подъ владычествомъ Литвы и Польши. Вильна, 1911, psl. 34—36. To pat vardo str. «Виленскій календарь на 1884 г.».

[2]) Plg. J. *Basanavičiaus* monogr. Baudžiava Lietuvoje. I. Bartininkų kraštas. «Liet. Tauta» kn. I, Vilniuje, 1907, psl. 131 sq.

[3]) *H. Mościcki.* Sprawa włościańska na Litwie w I ćwierci XIX st. Warszawa, 1908, psl. 5.

ponų ir mužikų tos rušies sutartis [1]). Berods, neilgai gyvuoja ta konstitucija, ir prieš pat tik galą Kosciuška savo universaluose (2. V ir 7. V. 1794) vėl prisimena valstiečius, ima juos teisės globon, tikrina liuosybę persikeldinėti, teisę amžinai gyventi tėviškėse ir skelbia mažinti baudžiavas [2]). Tuo tarpu (1795) Lietuva su Lenkija abi lieka paskutinai išdalyti tarp gretimų valstyb'ų, ir plėtojimasis toliau gauna jau nevienodų ir naujų krypsnių.

§ 2.

Etnografinis Lietuvos plotas, dalijant lietuvių bei lenkų valstybę 179· m., didesne dalim pateko Rusijai (dabartinė Kauno gub., Vilniaus ir dalis Gardino); gi mažesnė, būtent, dabartinė Suvalkų gub., išpradžių—Prūsij·i, paskiau Varšuvos herzogystei ir pagalios irgi Rusijai. Delei to ir žemės santykiai tose dalyse nevienodai dėjosi. Apžvelgsime tad skyrium.

Rusijos apimtoje dalyje carienė Katrė II, siekdindama naujus valdinius, t. y. Lietuvos bajorus bei šlėktą, minėjo ir tikrino, jogei tiek probočių tikyba, tiek jų turtai būsią jiems senoviškai palikti ir jog jie naudosis *visomis Rusijos bajorų privilėgijomis* [3]). Todel pravers čia bent trumpytėliai tos „privilėgijos" pavaizdinti, kiek jos, žinoma liečia ūkio santykius.

Yra žinoma, jog Katrė II, nepaisant jos „liberalinių" švietimo gadynės tendencijų, žemininkų aristokratijos įtakoje pavertė bajorus vyriausiu valstybės valdomuoju luomu ir neribotais baudžiauninkų valdovais. Baudžiavos jungas ypačiai jos metu įsiverdėjo ir sukietėjo. Dvarininkai, sulyg 1765.I.17 ukazu, gavo teisių baudžiauninkus savo nuožiūra siųsti į katorgos darbus arba iš ten grąžintis [4]). Per visą Rusiją dvarininkai žiūrėjo į baudžiauninką, kaip į nuosavybę, kurią jie pirkdavo ir pardavinėdavo, dažnai išskirdami tuo būdu dargi šeimynoje tėvus nuo motynų ir vaikų; ypačiai paplito čia vieša ir slapta prekyba, atiduodant valstiečius į rekrūtus. Charakteringa, jog Senatas 1775 m., tą *«bajorų liuosybę pardavinėti žmones be žemės»* patvirtindamas, išplečia ir ant naujai užimtų Ukrainos ir Baltarusijos sričių [5]). Ta praktika

---

[1]) *K. Gorzycki*, Zarys historyi chłopów w dawnej Polsce, Warszawa, 1902, psl. 103—104. *А. Корниловъ*, Очерки по исторіи обществ движенія и крестьянскаго дѣла въ Рос їи, СПБ. 1905. p. 346.

[2]) *St. Kutrzeba*, Historya ustroju Polski, I, psl. 264.

[3]) Ukazas 1795 m. gruodžio m 14 d. *H. Mościcki*, Dzieje porozbiorowe, psl. 287

[4]) *И. Энгельманъ*, Исторія крѣпостного права въ Россіи. Москва, 1900, psl. 139.

[5]) *Ibidem*, psl. 169—70.

nė kiek nesusiaurėjo dargi Aleksandro I caravimu; rasi, priešingai. Ypačiai jo metu dvarininkai suskato su pasais leisti baudžiauninkus į uždarbius ir už tat imti iš jų cyžę, pridavinėti išnuomotinai visokiems vertelgoms ir fabrikantams ir tuo būdu versti juos bežemiais vergais[1]). Baudžiauninkų mergaitės pardavinėta mugėse, it vištos, dargi azijatams; mergaites ir vaikus, vietoj pinigų, dvarininkai pralošdavo kortomis; iš ištekančių reikalaudavo išparkų arba savaip suvezdindavo ir taisė iš baudžiauninkių harėmus[2]). Prie visa tat, baudžiauninkas kankinamas ir žudomas neturėjo teisės bet kam, o ypačiai valdžiai, skųstis ant savo ponų, nes dar 1767.VIII,22 Katrė II buvo griežtai tatai uždraudusi. Šitas, būtent, draudimas davė progos bajorams Rusijoje prieiti santykiuose su valstiečiais prie nežmoniškų piktenybių[3]). Valstiečių įtužimas, pagalios, buvo pratrūkęs baisiu kruvinu Pugačevo maištu 1773 m.; bei po ekzekucijos Katrė II jokių valstiečiams pagerinimų prieš bajorų savivalybę nesuteikė[4]). Visą baudžiavų laiką Rusijos teisė valstiečio judamam ir nejudamam turtui nepripažino jokių garantijų; todel dvarininkai savavališkai atiminėjo žemes, gyvulius, javus, drobes, bites, pirkias ir tt. Baudžiavoms ir duoklėms taip pat jokių ribų nebuvo statyta, bent ligi Povylo I-ojo 1797.IV.5 įsakymo, kuriuo ginta imti valstiečiai į darbą šventadieniais ir daugiau per 3 dienas nuo „dūšios" savaitėje Bet juk ant ponų bajorų jų dvaruose praktikoje nebuvo jokios kontrolės! Nebuvo tam tikslui nė kokios instancijos ir, pagalios, valstiečiai neturėjo teisės pat bylos kelti.

Kiek geresnis stovis buvo vadinamų «valstybinių» valstiečių. Jų skaičiūje, berods, rasdavosi įvairių įvairiausių kategorijų, kurių valstiečiai betgi visi vienodai jau nuo Petro I mokėjo valdžiai mokesnius nuo „dūšios", pildė tam tikras vietinės savivaldybės priedermes ir statė rekrūtus. Prie jų, antai, priderėjo išpradžių paties caro valstiečiai, paskiau išskirti į vad. «удѣльные», sekuliarizuoti (1764 m.) dvarininkų ir vienuolynų valstiečiai, prie dirbtuvių prirašyti vežėjai (ямщики), taip pat valstiečiai atimtuose iš Lietuvos ir Lenkijos karalžemių (starostvų, tenutų), lėnų, jėzuitų ir šiapjau

---

[1]) *В. И. Семевскій,* Крестьянскій вопросъ въ Россіи во 2-ой половинѣ XVIII и 1-ой пол. XIX в. „Крестьянскій строй". T. I, СПБ. 1905, psl. 195 sq.

[2]) *Семевскій,* l. c. psl. 199—203.

[3]) Žiūr. *Семевскій,* Крестьяне въ царствованіе имп. Екатерины II, T. I, СПБ. 1881.

[4]) *Энгельманъ,* op. c. psl. 165

konfiskuotuose dvaruose. Minėti valstybiniai valstiečiai savo stoviu bemaž niekuo nesiskyrė nuo privatinių dvarininkų valstiečių. Jie buvo paprastai drauge su dvarais išnuomojami arba už nuopelnus pateikiami bajorams; gi daugelį jų ir tiesiog nuosavybe gaudavo įvairūs generolai ar caro favoritai. Prie šių į valstybinius derėjo ir daug liuosesni, tariant, sėdintieji ant valstybinės žemės, bet neturį ant savęs dvarininko jungo, kaip antai: šiaurinėse gubernijose vadinami «черносошники», šlėktos ir šiapjau vienkiemiai, pvz., Ukrainos pasienių rusų carų įgyvendintieji, prie kurių galima priskirti ir Lietuvos smulkioji šlėkta, kuri nemokėjo savo bajoriškumo išrodyti, toliau, kazokai, įvairūs kolonistai, vadinami «inorodcai», „liuosieji žmonės („вольные люди") ir kt.; prie valstybinių buvo priskirti ir žydai—žemdirbiai, taip pat paliuosuoti dvarininkų valstiečiai, kurie buvo išsipirkę, t. y., ant *savo* žemės sėdėjo [1]). Tie valstiečiai nuo 1775 m. buvo atiduoti «iždo rūmų» vadybon ir ekonomijų direktorių priežiūron; vėliau, 1787 m., jiems patvirtinta vietinė valsčiaus savivaldybė, kur patys rinkosi sau viršilas ir raštininkus, bendrai skirstė mokesnius bei rekrūtų ėmimą ir dabojo vietinę tvarką. Be to, valstybiniai valstiečiai, apskritai imant, turėjo daugiau žemės ir pats jos valdymas ar šiaip ar taip turėjo daugiau teisės garantijų[2]). Berods, „zemski ispravnik" čia buvo savo rūšies carukas, teisėjas ir valdytojas, bet vistik ne toks, kaip dvarininkas, nes ant jo galima buvo skųstis. Nors bendras valstybinių valstiečių stovis XVIII a., t. y. kada ir Lietuva prie Rusijos prijungta, buvo labai dar netvirtas. Valdžia į juos žiūrėjo, kaip į savo nuosavybę ir nesivaržydama įdavinėjo juos tiek prie fabrikų bei dirbtuvių, dargi privatiniams žmonėms («posesiniai valstiečiai»), tiek atskiriems bajorams už tarnybą ir nuopelnus, kartais gi tiesiog «pasilinksminimui» [3]). Ypačiai daug taip išdalijo valstybinių žemių su valstiečiais Katrė II (ir Lietuvos užimtoje srityje), išviso kokią 800.000 «dūšių», ir Povylas I apie

---

1) Žiūr. *А. С. Лаппо-Данилевскій,* Очеркъ и исторія образованія главнѣйшихъ разрядовъ крестьянскаго населенія въ Россіи. „Крестьян. строй" Т. I, psl. 134 sq; taip pat А. Корниловъ Крестьяне въ Россіи и крестьянскій вопросъ въ XIX в. „Новый энц. словарь" подъ ред. К. Арсеньева, СПБ. 1914. Т. XXIII.

2) Žiūr. jų analizę *С. Т. Алексѣевъ,* Мѣстное самоуправленіе русскихъ крестьянъ XVIII—XIX вв. СПБ. — Москва, 1902, стр. 47 sq.

3) *Лаппо-Данилевскій,* l. c. psl 153—54.

600.000 d.[1]). Tik 1801 m. tokis dalijimas sustabdyta.

Šit, kokiomis «privilėgijomis» lemta buvo naudotis po Rusijos valdžia patekusiems Lietuvos žemininkams. Mes žinome, kad Lietuvių diduomenė pat Rusijos valdymo pradžioj, rasi, bijodama naujų konfiskacijų, kaip kad po Kosciuškos sukilimo pirmiau atimtose srityse, rasi, del kitų tautinių ir politikinių motyvų — pareiškė Rusijai savo ištikimybę ir tam tikroj delegacijoj 1795 m. kovo mėn. dėkojo Katrei II už tai, kad ji teikėsi „á retirer cette province (t. y. Lietuvą) des malheurs et de l'oppression (suprask Lenkijos) en y ramenant le bohheur et le repos de même que l'abondance»[2]). Ar buvo tatai drauge ir padėka už suteiktas bajorijai privilėgijas—sunku pasakyti. Žinoma yra betgi, jog nemaža Lietuvos dvarininkų suskato jomis pasinaudoti. Padidinta, būtent, sulyg rusų mastu, baudžiavos nuo «dūšios», vietoj kiemo; kad ir retai, bet imta vartoti prekyba rekrūtais; paleidinėta valstiečiai su pasais pelnauti, už tai čyžes dvarininkui mokant; atitraukinėta baudžiauninkai nuo žemės ir versta bernais dvare per ištisus metus už baudžiavą tarnauti; pamažėl užmiršinėta seni patriarchaliniai santykiai ir nebesirūpinta savo «broliais» valstiečiais bado, nelaimių ir ligų metu; pats elgimasis su baudžiauninkais įgyja Rusijos vergijos pobūdžio, kaip ima reikštis čia pat Lietuvoj rusams sudovanotuose «skarbavuose» dvaruose[3]). Viena svarbiųjų čia priežasčių buvo pats Lietuvos politikinis stovis. Savarankiškumui žuvus, valdomieji bajorų sluoksniai neteko visuomenės ryšių, atitolo nuo jos interesų, susitraukė ir apsiribojo siauru savųjų interesų regračiu. Dar iš papročio lenkų literatūra ir kalba auklėdamies, jie tuo pat metu atplyšta nuo visos lietuvių baudžiauninkų masės ir ima į ją žiūrėti, kaip į kokį vien asmens pelnų šaltinį, tartum, visai svetimoj šalyje. Tas bajorijos išsiginimas čia ir bus tad atsiliepęs. Tik, rasi, šviesesnieji lietuvių bajorai, kurie patys savo dvarus valdė ir dar tėvų sąmonės nebuvo praradę, čia nepasidavė tai naudojimo pagundai; pati aukštesnioji, berods, ūkio kultūra vertė Lietuvoj daugiau branginti darbininką.

Prijungus Lietuvą prie Rurijos valstiečių, stovis pabiuro

---

[1]) *Семевскій,* Крестьянскій вопрось, rinkiny „Крестьянскій строй", psl. 167.

[2]) Iš gr. Tiškevičiaus prakalbos, *H. Mościcki*, Dzieje porozbiorowe, I, psl. 377 sq.

[3]) *Mościcki*, op. c. psl. 331—335; *Семевскій,* op. cit. rink. «Крестьянскій строй», psl. 185, 206; *Энгельмань,* l. c. psl. 169—70.

ir del kitų priežasčių. Valstybiniai mokesniai nuo «dūšios» vietoj nuo „dūmo» arba trobos bei kiemo, ypačiai rekrūtų statymas, kurs bemaž kas metai, galima sakyti, visam amžiui (25 metams) išplėšdavo žmones iš tėviškių (po 1%), toliau, nuolatinis rusų kariuomenės laikymas po sodžius ir priverstas jų maitinimas, taip pat jos vežiojimas—visa tat slegte slėgė valstietį. Rusų įstatymų apsunkinimai patentams išsiimti atidavė valstiečių amatus ir prekybą į žydų rankas[1]). Prie to, skurdžiai atsiliepė karų gadynė neužderėjimu, badais ir maru. Ypačiai vargingai gavo būti valstiečiai po naujais *rusų* dvarininkais. Grafas Zubovas, kurs 1795 m. gavo visą Šiaulių ekonomiją su 13.669 «dūšiomis», vien pelno vaikydamas, savo valstiečius tiesiog elgetomis pavertė; gi, nemokėdamas savo turto susivaldyti, ir pats susmuko[2]). Kituose valdžios paimtuose dvaruose paprastai trumpam laikui įsisėsdavo vietiniai ir svetimi nuomininkai arba administratoriai, arba ir patys favoritai, kurie per savo pelno vaikymą, dažnas tarpusavio intrygas ir mainymąsi tik vargino ir skurdino sodiečius. Gen.-gubernatorius Repnin'as, matydamas iš to donacijų ūkio nesant jokios naudos nei šaliai nei Rusijos politikai, užsiėmė likusių dar valdžios dvarų sutvarkymu. Būtent, tam tikrų valdžios valdininkų kontrolėje jis atidavinėjo tuos dvarus valdyti vietiniams Lietuvos turtingesniesiems dvarininkams, kurie už ūkį turėjo savo visu turtu atsakyti. Jisai pat 1795,XII,4 sustatė girių įstatus ir įdavė jas girininkams saugoti; be to, prirėžė prie jų naujų folvarkų ir įsėsdino valstiečių[3]).

Reikia dar pažymėti, jog pačių baudžiauninkų luomas buvo praplatintas. Daugumas buvusios karalžemių šlėktos, vadinamos „akalicų šlėktos" arba ir privatinių dvarų šlėktiškų činšininkų, lyginai miestelėnai, kurie nederėjo į Rusijos miestelėnų 1776 m. ustavą, buvo „redukuoti" į valstiečių luomą ir ilgainiui skaitėsi valstybiniais. Tauridos gen.-gub. Zubovas „iš pasigailėjimo", kad toji šlėkta turėjo savo ponams po 25-30 rub. nuo žagrės mokėti, sumanė ją iškraustyti į atimtas nuo Krimo totorių žemes, vadinamą Naują Rusiją. Bet Povylas I, 1797.III.7, tą kraustymą sulaikė; kiek ištremta ir kiek grįžo—tikslių žinių nėra[4]).

---

[1]) *F. Wrotnowski*, Zbiór pamiętników o powstan'u Litwy w roku 1831. «Bibl. Pisarzy polskich» T. LXXII, Lipsk, 1875, psl. 90 sq.

[2]) *Mościcki*, Dzieje porozbiorowe, I, psl. 334 sq.

[3]) *Ibidem*, psl. 307.

[4]) *Ibidem*. psl. 331—32. Iš Kauno gub. tebuvę ištremta vos 28 šeimynos. *А. Станкевичъ*, Русскія поселенія Ковенской губ. „Виленскій Временникъ" кн. IV, Вильна, 1909, psl. V.

Pagalios, visą prijungtosios Lietuvos civilinį ir luomų padėjimą painiojo esamosios teisės nenustatymas. Oficialinai Lietuvai buvo palikta visa vietinė senoji teisė, taip pat rinktiniai bajorų teismai bei seimeliai ir net mokesniai bei muitai „sulig senais papročiais“. Jau nekalbant tačiau apie tai, jog 1588 m. Statutas ligi 1795 m. buvo daugeliu nesukodifikuotų konstitucijų papildomas, dabar šalia jų priaugo baisybės naujų reskriptų, įsakymų, ukazų ir manifestų. Išdavinyje viešpatavo greičiau neteisė, negu kokia nors teisė; juo labiau, jog ir pati Rusija lig tol nebuvo turėjusi kodifikuotos teisės. Todel mainantis gen.-gubernatoriams — mainėsi ir šalies juridinis stovis... Berods, mes matome pastangas vietinę teisę surinkti, išversti, ir pagalios net sistemingai sukodifikuoti į vieną pastovų rinkinį; tačiau ir tas plačiai, pamatingai sumanytas ir dargi prie Speranskio prof. Daniłowicz'iaus užbaigtas darbas turėjo žūti, nes naujas Rusijos ūpas XIX a. 30-ais metais nepakentė Lietuvos partikuliarizmo [1]. Tas teisės nenustovumas, nesant pat aukštojoj politikoj jokio vienalyčio krypsnio, žymiai padėjo kelti bajorijai savavalybę taip pat santykiuose su baudžiauninkais.

Nuo XIX a., kada ūkio stovis, po sunkios karų gadynės, buvo beįeinąs į savo vėžę, matome Lietuvoje šen ir ten pasiryžimų lengvinti valstiečių dalį. Vilniaus vyskūpas Kossakowski's, 1797 m. įsteigtos «Edukacijos Komisijos» pirmininkas, savo atsišaukime 1800.VI.1 ragina visuomenę rūpintis valstiečių švietimu ir dora; valstiečiai čia rodoma nebe kokia's vergais—jie „*nasi blizni i bracia,* ludzie jednego z nami przyrodzenia, jednej wiary, którzy w pocie czoła swego *na nas pracują*“, delto tad privalu, idant «większą dla nich miłość i litość przez wzgląd na ich pracę zachowali“ [2]. Matome, drauge, atskirus lietuvių dvarininkus tiek Lietuvoj pat, tiek rusų pusėje liuosuojant valstiečius asmens žvilgsniu, t. y. paprastai be žemės arba apčinšuojant. Toks, antai, buvęs Lietuvos «podkancleris» Joach. Chreptavičius, Kosciuškos žygių dalininkas Kajetonas Nagurskis, Vilniaus vysk. Massalskis, «podskarbijus» Poniatowskis ir kt. [3]. Kada Aleksandro

---

[1]) Kruopščiai visą «Vakarų Kodekso» istoriją išdėstytą žiūr. prof. *A. Нольде,* Очерки по исторіи кодификаціи мѣстныхъ гражданскихъ законовъ при гр. Сперанскомъ. Вып. I. Попытка кодификаціи литовско-польскаго права. СПБ. 1906, psl. 31 sq.

[2]) *Mościcki,* Sprawa włościańska na Litwie za panowania Pawła, psl. 8.

[3]) Ziūr. *Mościcki,* Dzieje porozbiorowe, I, psl. 341 sq.; čia reikiamą literatūrą žiūr. ib. psl. 347 past.

I-jo 1803 — 20 buvo išleista ukazas del «liuosųjų žemdirbių» («вольныe хлѣбопашцы»), t. y. leista dvarininkams tarytis su baudžiauninkais ir juos liuosuoti su ir be žemės, atskirai ir ištisais sodžiais,—mes matome lietuvių dvarininkus, palyginti, plačiau tuo leidimu pasinaudojus, nekaip Rusijos bajorus. Vienas Ignotas Karpis (Vilniaus gub., dabar Kauno daly) savo dvaruose paliuosavo kokią 7.000 baudžiauninkų; be to, be užmokesnio už tą asmens liuosybę—ko Rusijoj retas būtų anuomet išsiryžęs [1]). Berods, toks asmeninis paliuosavimas ilgainiui turėjo išeiti paliuosuotiems ir krašto nenaudon, nes bežemiais likę valstiečiai, nesant išsiplėtojusios pramonės, priversti buvo iš Lietuvos emigruoti. Ar pasinaudojo jų kas ir kiek 1801.XII.12 ukazu, kurs buvo leidęs valstybiniams ir paliuosuotiems valstiečiams pirktis valdžios ir šiaipjau neįgyvendintos žemės ir virsti savininkais—žinių neturime. Visoj Rusijoj sulig tuo ukazu ligi 1858 m. 270.000 valstiečių buvo prisipirkę per 1.100.000 deš. [2]).

Napoleono karų gadynė, kuri teikia Lenkijai ir buvusios Lietuvos valstybės daliai naujos liuosybės, gyvai atsiliepia ir Rusijos lietuviškam užsieny. Valdžia stengiasi nustelbdinti neištikimus napoleonininkus ir graso naujomis konfiskacijomis (ukazai 1809.VIII.24 ir X.5 [3]). Iš kitos pusės, toki žymūs Lietuvos dvarininkai, kaip Mykolas Oginskis ir Ksav. Liubeckis drauge su Liudviku Plioteriu sustato 1811 m., tariant, Lietuvos konstituciją («Ustawa rządowa W. Ks. Litewskiego»), kurią įteikia carui. Mums joje yra įdomus 24 straipsnis, kurs kalba apie *teisybės*, *žmoniškumo* ir *ekonominio išrokavimo* žvilgsniais reikalingą bei būtiną valstiečių paliuosavimą, kaip va: po $1/10$ dalį kas met, vadinasi, per 10 metų (1812—1821). Aleksandro I maloniai priimtas, tas projektas betgi del rusų opozicijos supelijo kanceliarijų stalčiuose [4]). Nemaža valstiečių liuosybės idėjai pasidarbavo Vilniaus Universiteto jaunuomenė, kuri buvo kilusi iš Lietuvos bajorijos. Tačiau Napoleono armijai traukiantis, mes matome Lietuvoj, tarytum, tyrumus: epidėmijos, prancūzų ir rusų kareivių savivalybė ir plėšimai, ištremimai susikompromitavusių asmenų, jų turtų konfiskacijos, nepaisant caro paskelbtos visuotinės amnisti-

---

1) Žiūr. *Энгельманъ*, op. c. psl. 215 sq.; *Семевскій*, Крестьянскій вопросъ, I, psl. 266, 277.

2) *Энгельманъ*, op. c. psl. 192 sq.

3) *В. Ратчъ*. Свѣдѣнія о польскомъ мятежѣ 1863 г. въ сѣв.-зап. Россіи. Т. I. Вильна, 1867, Введеніе, psl. 34-35.

4) *Mościcki*, Sprawa włościańska na Litwie w I ćw. XIX. st., psl. 11—12.

jos, — visa tat prislėgė visuomenę ir ilgam pakirto vietinę nusivilusiųjų inicijatyvą [1]).

Apskritai, tuo tarpu dvarininkai dar, matyti, nelinksta prie bet kokios reformos ir laukia kitų pavyzdžio [2]) Bet po to, kai Estlandijos dvarininkai paliuosavo savo baudžiauninkus *be žemės* (1816) ir tokius pat sumanymus pateikė Kuršo bei Lyvžemės landtagai,—jau ir artimiausi 1817 m. pavietų seimeliai Lietuvoj renkasi tuo obalsiu. Daugiausia paliuosavimo šalininkų randasi Panevėžio (Upitos), Ežerėnų (Braslavo), Ūkmergės, Trakų ir Kauno pavietuose. Turtingesnieji arba kuriems arčiau buvo eksporto uostai ir miestų rinkos, asmeninio paliuosavimo keliu laukė įgysią pigių samdomųjų darbininkų ir pakelsią dvarų našumą. Bėdinesnieji, k. a. Ežerėnų pav., tuo būdu manė bent pasiliuosuoti patys nuo privarginusių juos pašalpų valstiečiams nederliaus metais ir nuo mokesnių už juos, lyginai ir nuo bylų su valdžia del rekrūtų statymo. Ūkmergės bajorų rezoliucija del paliuosavimo turėjo būti svarstyta 1817 m. gruodžio mėn. guberniniame Vilniaus (Vilniaus gub. apėmusi buvo ir šiandieninę Kauno gub.) seime. Bet čia tas naujas klausimas sukėlė skandalą [3]), o iš vidaus ministerijos buvo bajorams nurodyta, jog jie «neturėjo teisės be vyriausybės leidimo kalbėti apie tokio svarbumo dalykus». Aleksandras I reskripte į karo gubernatorių savo nepasitenkinimą pareiškė tais žodžiais: «pasigailėdamas pastebiu, jog kai kurie bajorai, gal būti, kad ir žmonių meilės ir prakilnių norų vedami, peržengė betgi šiuo atveju pasaikumo, rimties ir įstatymų nusakomas ribas» [4]). Taip tad nuslūgo ir pati akcija.

Tuo tarpu valstiečių masėse liuosybės gandai plečiasi ne tik Lietuvoj, bet ir Rusijoj. Todel Mikalojus I, atsisėdęs sostan, 1826.V.12 manifeste išranda per reikalinga juos griežtai nuneikti ir įsako valstiečiams dvarininkų senoviškai klausyti. Mėgysiančius skūstis graso bausti. Netrukus betgi (VI.19

---

[1]) *Janusz Iwaszkiewicz,* Litwa w roku 1812. Monografje w zakresie dziejów nowożytnych, wyd. Sz. Askenazy, Warszawa, 1912, psl. 310, 319.

[2]) Pl. *Семевскій,* Крестьянскій вопросъ, T. II, psl. 481.

[3]) Platų Vilniaus seimo aprašymą žiūr. *Mościcki,* Sprawa włościańska, psl. 24–31.

[4]) *Семевскій,* Крестьянскій строй, op. c. psl. 182.

ir IX.6) ir bajorams įsako «elgtis su valstiečiais *krikščioniškai* ir sulig *įstatymais*» [1]).

Lenkijoj 1830 ir 1831 m. sukeltas maištas prieš Rusiją, kurs buvo perkeltas į Lietuvą, tariant, buvusios Lenkijos „provinciją", davė progos valstiečiams savaip suprasti skelbiamos „tėvynės liuosybę". Juo labiau, kad pats rusų gen.-feldmaršalas Osten-Saken'as savo atsišaukime (1831.V.19) tarp kita ko skelbė: «Netikėtite jais (t. y. maištinkais) ir tais, kurie jus prie maišto gundys, bet stenkitės sugauti juos ir valdžiai įduoti. Jūs *niekad daugiau nebepriklausysite* tiems ponams, kurie sukils prieš teisėtą valdžią» [2]). Ilgai nelaukę, valstiečiai nustojo daug kur klausę dvarininkų, ėję baudžiavų, mokėję mokesnių; o kur laikinė maištininkų valdžia (tie patys dvarininkai) ėmė daryti egzekucijas, valstiečiai griebėsi keršto, kirto miškus, persikeldinėjo į kitas vietas ir tt. Visur bene tokius „pasiliuosavusius" valstiečius teko ilgainiui spirte spirti prie darbo, dargi kazokų pagalba ir rykštėmis plakant. Tokio judėjimo akyvaizdoj net bajorai maištininkai bevelijo verčiau pareikšti savo ištikimybę rusams ir prašyti dargi jų pagalbos [3]). Senas stovis vėl grįžo; kai kurie maištininkų, ištremtų ar nuteistų, dvarai teko jų giminėms, kai kurie buvo konfiskuoti ir išdalyti rusams arba išnuomoti vietiniams bajorams; smulkioji šlėkta įtraukta į «vienkiemių» skaičių ir imta rekrūtais. Osten-Saken'o prižadai, žinoma, buvo vien priemonė lietuvių valstiečius pakelti prieš bajorus, kurie, būdami lenkų įtakoje, vis dar traukė į Rzeczpospolitą.

Visas tolesnis Mikalojaus I caravimas valstiečiams lyginai, kaip ir Aleksandro I, nepaisant baudžiavos blogybių supratimo, nieko realinga nepateikė. Berods, visokių projektų, tarybų, apyskaitų, valstiečių vargingo stovio aprašymų netrūko; bet visa tat, kaip į akmenį, atsimušė į atgal traukiančio bajorijos luomo kietumą [4]). Naujai liko sutvarkytas

---

[1]) *Энгельманъ,* op. c. psl. 245.

[2]) *Семевскій,* Крестьянскій вопросъ, T. II, psl. 483.

[3]) *A. Janulaitis,* Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje. «Lietuvių Tauta», kn. I, d. 4. Vilnius, 1910 (ir skyrium).

[4]) Plg *Довнаръ-Запольскій,* На зарѣ крестьянской свободы, Кіевъ, 1911, psl. 101—141; *A. Корниловъ,* Крестьянская реформа. СПБ. 1905. Гл. I.

tik valstybinių valstiečių stovis, kuriems nuo 1837 m. buvo įsteigta specialinė «Valstybės Turtų Ministerija». Jų priežiūra, vietoj pirmesnių savavalių ispravninkų, pavesta paprastai iš inteligentiškų žmonių parinktiems apskričių viršininkams («окружные начальники»), praplatinta savivaldybė, užmegstą mokyklų steigimas, rūpintasi lygiau ir apsčiau paskirstyti žemių, ir tt. Nors visas gyvenimas įsprausta buvo kartais į perikirios reglamentacijos globojamą sistėmą, betgi valstybinių valstiečių stovis jau šiuo perijodu pavydėtinai atsiskyrė nuo privatinių. Po plačių baudžiauninkų bruzdėjimų 30-ais ir ypačiai 40-ais metais griebtasi ir čia šis tas taisyti. Tų pastangų išdavinyje 1842.IV.2 išleista ukazas apie vadinamus «sulygusius valstiečius» („обязанные крестьяне"), t. y. apie liuosavimą valstiečių, paliekant juos dvarininko žemės nuomotojais. Tas tačiau ukazas dar menkiau davė vaisių, nekaip panašus Aleksandro del «liuosųjų žemdirbių» [1]). Kiti įstatymai, k. a. 1847.IV.2 ir 1848.III.3, kurie davė progos baudžiauninkams išsipirkti žemes iš licituojamų dvarų ir apskritai įgyti žemės nuosavybėn, šiek tiek daugiau rado atbalsių, bet labai neilgam. Po 1848 m. europinio judėjimo valdžios sistėma apkiautėja, o vėliau Krimo karas laikinai atlošia visą pastabumą į kitą pusę. Bet, būtent, tas karas, iškišęs Rusijos vidaus netvarką ir sukilęs valstiečiuose dar griežtesnę pažiūrą į „ponų galios" galą, privertė naują carą Aleksandrą II pasiskubinti su valstiečių reforma „iš viršaus", kad ji pati neįsikurtų „iš apačios" (žiūr. žemiau § 3).

Čia dar pravers apžvelgti caro Mikalojaus I-ojo gadynės priemonės, kurios skyrium liečia Lietuvos žemės santykius. Esame jau minėję, jog tuo metu (1840 m.) panaikinta senoji lietuvių teisė ir įvesta bendras naujai kodifikuojamas rusų teisynas. Daugybė ypatingų vietinių santykių liko tuo būdu svetimo kodekso arba nepaliesta arba paniekta. Lig laiku tie santykiai dar plėtojosi senuoju papročiu, bet ilgainiui, neturėdami teisinio pagrindo, jie sukėlė daugybes painiavų [2]). Pati baudžiavos institucija, gavusi Lietuvos teisėje

---

1) *Энгельманъ*, op. c. psl. 259.

[2]) Antai, Rusijos įstatymų nežinomi sodiečiai bei miestiečiai činšininkai ir liuosieji žmonės ilgainiui pakėlė daugybės bylų su dvarininkais del žemės ir vos 1886 m. susilaukė plačios teisinės pagalbos. Žiūr. *E. C. Таврогинскій*, Сборникъ законоположеній о поземельномъ устройствѣ сельскихъ вѣчныхъ чиншевиковъ. Вильна, 1905; plg. разд. IV, psl. 448 sq.

šiaip ar taip juridinai apspręstą išvaizdą [1]), virsta dvarininkų savivalybės rištimi, nes rusų teisynas težinojo neribotą bajorų teisę ir vos teismo bei bausmės srity pateikęs buvo šiokių tokių suvaržymų [2]). Iš senų senovės Lietuvoje įvesti dvarų vadinamieji *inventoriai*, kuriais buvo žymėta valstiečių žemės, darbo žmonių skaičius, jų priedermės ir mokesniai, buvo įgiję, kad ir ne griežtai privalomos, tai bent tvirto juridinio papročio reikšmės. Dabar tatai sužlugo, nes rusų bajorai tokių aktų su «mužikais» nelaikė per tinkamus jų luomui. Inventorius panaujinti betgi netrukus sumanė pati rusų biurokratija, ir, nors savotiškais motyvais, bet griežtai tą priemonę suvartojo valstiečių apgynimui nuo dvarininkų savivalybės. Būtent, tam tikras vakarų gubernijoms įsteigtas Komitetas («Комитетъ о западных губерніяхъ») čia buvusiose Lietuvos ir Lenkijos srityse rusų idėjai stiprinti pasiryžo ginti rusų valstiečių ir pravoslavių gaivalą nuo lietuvių ir lenkų arba sulenkėjusių žemininkų įsigalėjimo ir įtakos. Tam tikslui ir buvo dvarininkams ir jų komitetams įsakyta sudaryti, kol kas 6 metams inventoriai, kuriuos turėjo kontroliuoti general-gubernatoriai. Bet Ukrainoje gen.-gub. Bibikov'as užuot privatinius tvirtinęs, pats išdirbo savas inventorių taisykles ir vienodai įteikė visiems dvarininkams jas pildyti. Čia pravers pažymėti svarbiausi jų punktai, būtent: 1) valstiečių naudojamoji žemė visuomet lieka valstiečių, ir dvarininkas negali jos prie savo dvaro priskirti; 2) žemės daliniai nustatomi taip sulig papročiais ir vietinėmis sąlygomis, kad valstiečio šeimyna iš jų galėtų išmisti; be to, viengungiams ar bearkliams baudžiauninkams ne mažiau tenka, kaip pusė pilnojo dalinio; 3) baudžiavų per savaitę turi eiti 3 dienas vyrai su pakinklais ir po 1 d. moterys; pusininkams—vyrams po dvi dieni (piestiems) i po 1 d. moterims; 4) visos kitos priedermės ir baudžiavos turi būti apmokamos sulig tam tikrai nustatyta taksa arba išskaitomos iš minėtų baudžiavos dienų; 5) dvarininkas negali valstiečių žemdirbių atitraukti į dvarą bernais; bernauti tačiau gali imti daržininkus, trobelninkus, įnamius, kampininkus, našlaičius ir mažažemius (bearklius); 6) dvarininkas gali visus valstiečius ar skyrium, savitarpy susitarus, paversti činšininkais [3]). Tas taisykles Bi-

---

1) Plg. čia *Нольде*, Op. cit. VII sk. psl. 141—190.

2) *Энгельманъ*, op. c. psl. 251 sq., 169—70, 275.

3) Žiūr. «Инвентарныя положенія западныхъ губерній». Сост. въ земскомъ отд. Мин. Вн. Дѣлъ. СПБ. 1859, psl. 43 sp.

bikovas išsirūpino (1852.XII.22) išplėsti ir ant Baltarusijos bei Lietuvos gubernijų, kur jau nuo 1845—7 m. buvo tvirtinami privatiniai dvarininkų inventoriai. Bet šie, išrodinėdami, jog tos taisyklės nėsą pritaikinamos vietinėse sąlygose, skundėsi carui, ir Aleksandras II išklausė jų skundą (1855.V.14), atidavęs inventorių peržiūrėjimo reikalą vietiniams bajorų ir valdininkų komitetams. (Rusų visuomenės čia buvo įžiūrėta naujo caro pradžioje pareikštas palankumas bajorų luomui [1]). Del tos priežasties Lietuvoj inventoriai neįgijo vienalytės teisės pobūdžio, bet įvairavo sulig vietomis ir atskirais dvarininkais. Suprantama, jog tokiam įvairume sunku buvo kas tiksliai sukontroliuoti; antra vertus, dvarininko te nuožiūra nustatomi inventoriai patys savaime bent kokios reformos reikšmės neturėjo ir ištikrųjų tik aprašė ir apkiautino mažždaug seną stovį. Neapsieita dargi be valstiečių teisių ir žemių susiaurinimo. Bent yra žinių, jog sąryšyje su inventorių įvedimu valstybiniuose ar konfiskuotuose turtuose žemes matuojant daug kur valstiečių daliniai apkarpyta arba versta už «geriau» atrėžiamus sklypus davinėti kyžiai [2]). Bendras principas, kuriuo (sulig 1845 m. gen.-gubernatoriaus Lietuvai patvirtintomis ir tam tikro valdžios ir dvarininkų atstovų komiteto išdirbtomis taisyklėmis) turėjo būti surašomi privatiniai inventoriai, yra buvęs šioks: mokesniai ir dienos, valstiečiams privalomos, turėjo būti nutariamos ne sulig jų šeimynos žmonių ar darbininkų skaičiumi, bet sulig jų žemės didumu ir našumu ir sulig tomis gerybėmis, kuriomis jie prie dvaro naudojasi, savo ūkį vesdami; kadangi, toliau, atlyginimas dvarininkui iš liuosai nuomojančių žemes valstiečių prilyginamas buvo $1/3$ jų visų pajamų, tai ir baudžiauninkų mokesniai bei priedermės neturėjo, apskritai, sudaryti daugiau per $1/3$ jų ūkio pajamų [3]). Suprantama, jog, paėmus plačiai apskaįtinėti «gerybes» ir pajamas bei norint jas įkainoti, darbas turėjo nepaprastai susikomplikuoti ir todel retai kur buvo ivaliuotas ar reikiamai išpildytas ir užbaigtas [4]).

---

1) *Энгельманъ*, Op. cit. psl. 279.

2) *J. B. Erelis*, Istoriški pritikimai iš ūkininkų gyvenimo Lietuvoje. Vilnius, 1899, psl. 7 sq.

3) *Семевскій*, Крест. вопросъ, T. II, psl. 510 sq.

4) Plg. Čia J. Samarino atsiliepimą apie inventorių statymą Lietuvoje ir Baltarusijoje, *Семевскій*, Op. c. psl. 513; taip pat *Довнаръ-Запольскій*, На зарѣ крестьянской свободы, psl. 116—119.

Iš kitų priemonių prieš baudžiavos panaikinimą pažymėsime čia sulig 1841.XII.25 ukazu įvykintą išpradžių kapitulų ir vienuolynų žemių, o vėliau 1843 m. ir parapijų žemių sekuliarizaciją, įtraukiant jas į Valstybės Turtų Ministerijos žemes. Tuo pat laiku visose vakarų gubernijose Bibikov'as stengiasi visus valstybinių dvarų valstiečius paversti činšininkais. Čia buvo tarp kita ko nurodoma į tai, jog tų dvarų administratoriai arba nuomotojai—dažniausiai vietiniai dvarininkai—imą valstiečius į pašalinius darbus, perrašą dargi į savuosius dvarus arba atimą iš jų dirvas ir pievus ir tt. 1844 m. ta apčinšavimo priemonė įsakyta tuojau pritaikinti pat valdžios valdomuose dvaruose, gi išnuomotuose — kontraktams pasibaigus. Iš apyskaitų paskiau matome valstiečius didžiai tuo patenkintus buvus, činšus reikiamai mokėjus ir dargi senas skolas atlyginus, gi pačius dvarus valdžiai daugiau pelno teikus [1]). Reikia čia pastebėti, jog toks apčinšavimas, bendru Rusijos žvilgsniu, rasi, «radikalinis» ar «liberalinis», toli gražu ne buvo vien valdžios kokia verstinė priemonė. Patys dvarininkai, keldami ūkio kultūrą, ypačiai kada atsidarė patogi javų konjunktūra ir anglai 1846 m. panaikino draudžiamuosius importo muitus, savaime aptiko geresnį esant samdomojo, nekaip baudžiamojo darbininko darbą. Kauno gubernijos srityje (Kauno gub. nuo Vilniaus teatskirta 1843 m.) pačius dvarininkus pereinant prie samdininkų sistėmos matome jau nuo 30-ųjų metų. Čia, rasi, įtakos darė kaimynų pavyzdys Prūsijoje. Betgi kapitalų trūkumas savam darbo inventoriui įsigyti ir komerciniu principu dvarus sutvarkyti—vertė dažnai tik dalinai samdomąji darbą teįvesti. Tokios maišytos samdininkų-činšininkų ir baudžiauninkų sistėmos pavyzdžių turime ne maža Kauno gub. [2]). Apie 1857-9 m. čia valstiečių činšininkų kiemų buvo skaitoma ligi 50% ėjusių baudžiavas, ir ypačiai daug činšais vertėsi žemaičiai; priešingai, Vilniaus gub. viešpatavo baudžiavos [3]). Ne visada apčinšavimas lengvino valstiečių buvimą, nes dvarininkai, stengdamies juo daugiau turėti pigių sam-

---

1) *Семевскій,* Крест. вопросъ, T. II, psl. 493—94.

2) Žiūr. *E. Peiersono* str. „Журналъ Мин. Гос. Имуществъ“, 1860, LXXIII, № 3, II, psl. 135—201. Tuos aprašymus rasi atspauzdintus ir *D. Afanasiev'o* Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Ковенская губ. СПБ. 1861, psl. 416—453.

3) *Афанасьевъ,* Op. c. psl. 409—10.

dininkų, mažino arba dalijo valstiečių dalinius ir sėsdino naujų činšininkų. Lyginai visokiais būdais kėlė činšus; nors, kita vertus, netrūko čia turtingų ponų dvaruose ir patriarchalinai-filantropinių atžvilgių [1]).

Pilnumo delei paduosime čia dar keletą esamosios statistikos skaičių. Ištikimumas jų, berods, labai abejotinas; betgi šiaip ar taip jie pavaizdina bent luomų ir bendrus žemės valdymo santykius, kaip jie susidėję buvo ligi 60-ųjų metų reformos. Apie žemės paskirstymą tarp dvarininkų ir valstiečių jokių tikslių žinių tam perijodui nėra. Težinoma vien, jog viso baudžiauninkų ar činšininkų dalinio būta paprastai maždaug 20—30 deš., t. y. valakas, pusininkų 10—15 deš., daržininkų 0,5—1 d. Trobelninkai, kumečiai ir bernai žemės neturėjo. Ganyklos dažnai ir pievos būdavo išvieno kelių sodžių arba vienkiemių, dargi dvarininkų. Giriomis paprastai naudojosi dvarų valstiečiai be pažymėjimo, sulig reikalu. Vidutinai valstiečių kieme būdavę po 9,6 galvijų ir po 14,2 mažesniųju gyvulių [2]). Susikūrę gyveno nedideliais sodžiais, dažnai tik po 2—3 kiemus. Ūkius dalyti vengdavo ir paprastai parleisdavo vyriausiam ar gabiausiam sūnui; kiti gi gaudavo dalis arba eidavo bernauti, pusininkauti ir tt. Todel jau ir baudžiavos metu Lietuvos valstiečių tarpe, kur turtingesnių, buvo susidariusiu du «luomu»: ūkininkų ir darbininkų-bernų [3]).

Tik tik prijungus tą Lietuvos dalį prie Rusijos, sudarytoj Vilniaus gubernijoj, kurion įėjo visi dabartinės Kauno gub. pavietai ir dar Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Vileikos ir Ašmenos pav., 1795—96 m. sąrašas yra rodęs išviso 960.177 žmones: 89.973 bajorų bei šlėktos, 56,040 miestelėnų, 737.641 valstiečių, kurių tarpe 205.995 «liuosųjų», 46.438 žydų, 15.551 pravoslavų, 5.805 svetimšalių, 2.533 dvasininkų [4]). Tokiu būdu valstiečių išeina buvus maždaug 76%, arba atėmus «liuosuosius», t. y. visokius činšininkus bei nuomotojus ir klajūnus, valstiečių baudžiauninkų 55%. Vėlesnieji skaičiai

---

[1]) *Афанасьевъ*, Op. c., psl. 410—15.
[2]) *Ibidem*, psl. 459—60.
[3]) *Ibidem*, psl. 407.
[4]) *Mościcki*, Dzieje porozbiorowe, psl. 308 sq.

čia rodo daug mažiau einančių baudžiavas. Sulig A. Troinickio tyrinėjimais, kurs tam tikslui buvo rėmęsis X revizija (1857 m.), Vilniaus gub. būta baudžiauninkų 45,95%, o Kauno —36,90% visų gyventojų [1]. Baudžiauninkus apskaitydamas, jis ėmė tiek privatinius bajorų dvarus, tiek esamus Valstybės Turtų Ministerijos vadyboje buvusius jėzuitų (dar 1773 m., panaikinus jėzuitų ordeną, tie dvarai buvo išdalyta vietiniams bajorams), už tam tikrą metinį mokesnį Lietuvos valdžiai vadinamus lėnų, t. y. buvusius storostvų ar šiaip «urėdų» naudotus dvarus, taip pat rusų sudovanotų majoratų ir kitus dvarus, kurie ėjo paprasta dvarininkų baudžiamąja teise. Tuo baudžiauninkų skaičiaus žvilgsniu Lietuvių kraštas, ypačiai Kauno gub. ar Žemaičiai, žymiai skyrėsi nuo artimiausių baltarusių ir Ukrainos gubernijų. Pastarose būta tuomet: Kijevo—57,66%, Podolijos 59,54%, Volyniaus 56,54%, Mogilevo 64,69%, Minsko 60,74%, Vitebsko 57,08% [2]. Charakteringa, jog *slavių* gyvenamuose Vileikos ir Disnos pav. ir dalinai Ašmėnos pav. pat Vilniaus gub. baudžiavos buvę plačiau įsigyvenę, nekaip kituose *lietuvių* gyvenamuose pavietuose [3]. Tatai paaiškinti tenka ne tik aukštesniąja Lietuvos ūkio ir šiaipjau visuomenės kultūra, kuri savaime niekė senobinį baudžiamąjį darbą, bet ir istorijoje plačiau susikūrusios bajorijos ir šlėktos luomo gausumu. Iš 1897 m. visuotinio, antai, sąrašo patiriame, jog Vilniaus gub. gimimo bajorų esama 4,4%, o Kauno net 6,4% visų gyventojų, kada gretimoj Vitebsko vis 1,4%, Mohilevo 1,8%, Volyniaus 0,9%. Lietuvos valstybės metu tas procentas turėjo būti didesnis, nes, kaip minėjome, rusų valdžia daugybę smulkiosios šlėktos sodžiuose redukavo į valstiečių luomą, norint paliko žemės žvilgsniu juos „liuosais" činšininkais. Antai, iš aukščiau paduotos 1795 m. statistikos Vilniaus ir Kauno gub. bajorų—šlėktos randame 9,3%; gi apie 1857—59 m. čia skaitoma pirmojoj—6,2%, antrojoj—9,3% [4]. Be to, jau iš

---

1) Крѣпостное населеніе Россіи по 10-ой народной переписи. СПБ. 1861. Изд. Стат. Отд. Ц. Ст. Ком.

2) *Ibidem.*

3) Žiūr. skaičius pas *А. Корева*, Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Виленская губ. СПБ. 1861, psl. 397.

4) Žiūr. *Афанасьевъ*, op. c. psl. 291; *Корева*, op. c. psl. 369.

senovės ne maža valstiečių čia buvo įgiję «liuosųjų» valdinių arba amžinų činšininkų teisės [1]).

Pagalios dvarininkų stovio pavaizdinimui čia paduosime baudžiauninkų paskirstymą sulig dvarininkais ir X revizija. Būtent, *vyrų* baudžiauninkų turėjo [2]):

BAJORAI	Kauno gub.		Vilniaus gub.	
	Bajorų-dvarininkų skaičius	Baudžiauninkų vyrų skaičius	Bajorų-dvarininkų skaičius	Baudžiauninkų vyrų skaičius
1. Bedvariai . . .	5	20	18	50
Turį dvaruose:				
2. Ligi 21 baudžiaun.	567	4.997	764	6.440
3. 21— 100 „	655	35.351	892	41.948
4. 101— 500 „	269	52.458	367	73.410
5. 501—1000 „	29	19.474	30	19.860
6. per 1000 „	22	62.715	25	54.110
Išviso . . .	1.547	175.015	2.096	195.818

Tokiu būdu vidutinai dvarininkui pareina Vilniaus gub. po 93,42 «dūšias» ir Kauno po 113,13; atskiri dvarininkai, berods, galėjo ištikrųjų būti turtingesni, nes ne vienas jųjų dvarų turėjo keliuose pavietuose ir gubernijose, tuo tarpu

1) Kauno gub. sulig IX revizija (1851 m.) „liuosųjų“ žmonių būta *vyrų* 43.989, t. y. 10,3% visų vyriškių; prie jų gi dar pridėję vadinamus „vienkiemius“, ar „vienasėdžius“, 1842 m. sąrašu— 10.333 vyrus, išviso turėsime, tariant, juridinai „liuosųjų“ bent 12,?%. Žiūr. *П. Кеппенъ*, Девятая ревизія. СПБ. 1857, psl. 72—73.

2) *Тройницкій*; op. cit.

čia dvarininkai teapskaityta pavietais. Patys valstiečiai— baudžiauninkai (vyrai) skirstėsi taip [1]):

	Kauno gub.	Vilniaus gub.
Privatiniuose dvaruose		
a) su žeme	159.350	179.188
b) bežemių	7.439	9.824
Buv. jėzuitų	3.831	5.194
Lėno	178	1.612
Majoratų	4.217	—
Išviso	175.015	195.818

Iš pirmesnėsės lentelės gauname patirti, jog, palyginti, nedidelis skaičius bajorų tebuvo turėjęs dvaruose baudžiauninkų, būtent pvz., Vilniaus gub. vos 24,7% [2]); daugumas, kokia 47,4%, tedirbo savo žemę patys arba samdininkais, arba, pagalios, kaipo kapitalo savininkai, ėmėsi amato ir nuomojo žemės iš dvarininkų ar valdžios. Kiti paprastai tarnavo dvaruose prievaizdais, raštininkais, knygvedžiais, kapeldineriais, dargi vežėjais, virėjais ir pagalios, ypačiai seniau, vadinamais aristokratų «rezidentais», t. y. kaip ir ponų linksmintojais ir pasakininkais.

Dabar apžvelgsime žemės valdymo santykius, kaip jie buvo tuo pat laiko tarpu susidėję lietuvių gyvenamoj Suvalkų gubernijoje. 1795 m. dalybomis su kitomis Lietuvos ir Lenkijos žemėmis patekęs Prūsijai, per pirmus 12 metų, t. y. ligi Napoleonas iš atimtų nuo Prūsų ir vėliau Austrų žemių sudarė Varšuvos hercogystę, tas kraštas ekonomijos žvilgsniu, apskritai, žymių permainų nebuvo patyręs. Napo-

1) *Ibidem.*
2) Iš *Копева*, op. c. psl. 370 sq.

leonas gi, davęs naujai valstybei konstituciją (1807. VII. 22), ketvirtuoju jos straipsniu panaikino baudžiavos institutą. Visi tad paskelbta piliečiais, lygiais prieš įstatymus, ir jų teisės pavesta ginti bendroms teismo įstaigoms. Apie žemę tačiau nieko nebuvo kalbama. Vėliau tik pats hercogas (Saksonijos Fridrichas-Augustas) atskiru dekretu (1807. XII. 21) patvirtina valstiečių *asmens* liuosybę ir pripažįsta tad teisę liuosai persikeldinėti ir kurtis hercogystės ribose, išanksto apie tai dvarininkui ir valdžiai pranešus. *Jokių žemės teisių* valstiečiams nebuvo pripažinta. Teužginta tik dvarininkams laikinai vyti valstiečiai nuo jų žemių ir pirmaisiais metais, dekretą išleidus, didinti jų priedermės. Valstietis, sulig 5 str., apleisdamas dvarą, turėjo su žeme dargi palikti gyvulius ir sėją. Metams praėjus santykiai tarp valstiečių ir dvarininkų pavesta tvarkyti savitarpy tesusitarus. Visi tolimesni turto ir šiaip civiliniai santykiai tarp visų luomų nuo 1808. I. 1 turėjo eiti Napoleono kodekso normomis.

Visa ta nauja tvarka, lengvu plunksnos pabrėžimu iš kito pasaulio atkelta, kaip numanu, įsigyvenusios senobės ir tvirtos tikrybės, žinoma, taip ūmai neaprėpė ir negalėjo pakeisti. Visų pirma, piliečiais paskelbti valstiečiai, «liuosi, kaip paukščiai», nuo savo žemių, kaip paukščiai betgi pakilti negalėjo. Nesant šalyje pramonės, bekapitalis valstietis bevelijo pasilikti baudžiauninku prie savo pono ir ant savo sklypo. Išdavinyje tatai tedavė progos dvarininkams senovišku būdu, tik dar pikčiau eksploatuoti savo ekonominius, nebe teisės, vergus. Gi yra faktų, jog dvarininkai naujoj «lygybės» tvarkoj pasiskubino nemaža valstiečių nuvyti arba nustumti ir savuosius folvarkus padidinti [1]).

1815 m. Vienos traktatu Suvalkų gubernija patenka, naujos Lenkų karalijos gubernijų skaičiuje, Rusijai, kuri suteikia ir naują konstituciją. Bajorai-dvarininkai čia gavę viršų, nelaukiant pasistengia vėl grąžintis nustotas teises. Būtent, sodžiai arba dalys jų, kurios priderėjo atskiram dvarininkui, jungiama *gminomis*, kur dvarininkas savininko ir valdytojo teise savaime virsta vaitu. Vaitas gi gminoje gauna teisėjo reikšmės ir gali nuteisti (ant savosios žemės) gyventojus ligi 3 d. kalėjimo, 20 rykščių arba ištremti į priver-

---

1) Žiūr. *А. Корниловъ*, Судьба крестьянской реформы въ Царствѣ Польскомъ knygoje: Очерки по исторіи общественнаго движенія и крестьянскаго дѣла въ Россіи. СПБ. 1905, psl. 342–452.

stinus darbus. Tokiu būdu dvarininkai, matydamies sulig Napoleono sutvarkymu tęsą vienintėliai žemės savininkai, bet negalėdami sulig jo pat kodeksu asmenimi *liuosus* valstiečius varyti baudžiavų, sugebėjo tatai pasiekti kaipo teisėjai ir gminų valdytojai. Vadinasi, valstiečių paliuosavimas tikrybės nepermainė.

Taip tvėrė ligi 1846 m. Šiokių tokių reformų buvo įvesta tik buvusiuose valstybės domėnuose. Dar 1817 m. iždo (kazenose) žemėse paprastai išnuomojamose panaikinta lažai (daremščinos) ir visoki baudžiavų priedai; be to, valstiečių žemė pripažinta *neliestina*. Po 1831 m. revoliucijos Mikalojus I atėmė Aleksandro I teiktą Lenkų karalijos konstituciją ir sykiu šlėktai valdžios teises; bet į dvarų reikalus nesikišo. Tik iždo žemes majoratų teise išdalijo įvairiems generolams (įst. 1835. X. 4) ar šiaipjau karininkams [1]). Atskira instrukcija buvo įsakyti tose donacijose aprūpinti žeme valstiečių kiemai bent ligi 1 valako, jei prieš tat būta mažiau; trobos ir padarai bei gyvuliai pripažinta valstiečių nuosavybe [2]). Be to, valstiečiai galėjo mokėti nuomą (čyžę) arba eiti baudžiavas tam tikrais reguliaminais [3]). Sodžiai dažnai skirstyta «kolonijomis»; sodžiams teikiama ganyklų ir miško. Servitutai panaikinta. Valstiečių daliniai palikta nedalytinais, bet perleidinėti ar pardavinėti kitiems su tomis pačiomis priedermėmis nebuvo draudžiama. Buvo leista valstiečiams taip pat išsipirkti iš baudžiavų ir virsti žemės savininkais; bet tuo leidimu maža kas pasinaudojo [4]). Činšininkais ligi 1856 m. visoj Lenkijoje pavirto apie 80% visų iždo sodžių, o majoratuose net 96,5%. Pačios betgi baudžiavos sunkumas, lyginai ir čyžių, del to valstiečiams nepalengvėjo; juo labiau, kad majoratai ir kiti iždo dvarai buvo paprastai išduodami nuomoti ir nuomotojai su „akamonais“ nebuvo kieno kontroliuojami ar varžomi [5]).

1846 m. rusų valdžia, patyrus iš gubernatorių apie valstiečių pernelyg žiaurų naudojimą ir kylančias riaušes, o ypačiai apie Galicijos valstiečių pavojingus ir Rusijai savo pavyzdžiu maištus prieš ponus, įsikiša į privatinių dvarų

---

[1]) Plg. *J. Basanavičiaus*, Baudžiava Lietuvoje, l. c. psl. 109—110.

[2]) Žiūr. str. *Ю. Рехновскій*, Крестьянское сословіе въ Польшѣ, «Русскій Вѣстникъ», 1858, № 5, psl. 253.

[3]) Plg. *J. Basanavičius*, l. c. psl. 111 sq.

[4]) *А. Корниловъ*, l. c. 353.

[5]) Plg. čia *J. Basanavičiaus* apibūdinimą l. c. psl. 130—131.

santykius. Lig tol dvarininkai kaip tinkami siaurino valstiečių žemes arba tiesiog atiminėjo; kurie gi valstiečiai nenorėjo skirtis su tėviške ir elgetauti, tuos kankino nepakeliamomis priedermėmis ir duoklėmis. Daugelis bežemių del to virto plėšikais ir valkatomis. Tada 1846. V. 26 išleista ukazas, kur buvo nurodyta šie *«priruošiamieji»* valstiečių sutvarkymo pamatai:

I str. draudžia ilgainiui dvarininkams genioti nuo žemių trimargius, kurie reikiamai pildo uždėtas priedermes, taip pat mažinti valstiečių dalinius ar didinti baudžiavas. Valstiečiai, 3 mėnesius prieš darbų pradžią pranešę, gali persikeldinėti, kur tinkami.

II str. gina apleistus dalinius prijungti prie dvaro žemių; jie per 2 metus turi būti įteikti kitiems valstiečiams.

III str. panaikina visokias «daremščinas» ir priverstinas nuomas, kurios neturi «įstatymuose pamato...»

IV str. įsako aukščiausiai administracinei Lenkijos įstaigai išdirbti taisykles visokioms byloms tarp ponų ir mužikų gliaudyti.

V str. taria administracijai «padėti» dvarininkams, kurie nori susitarti su valstiečiais ir paversti juos činšininkais.

Tuos «pamatus» ukazas išplėčia ir ant visų iždo bei visokių įstaigų dvarų [1]). Betgi 1818 m. įvestos dvarininkų jurisdikcijos gminoje ukazas nepanaikino. Apskritai, jis tik apkiautino susidėjusius santykius ir toliau nėjo. «Priruošiamieji» pamatai neprivedė prie tikrosios reformos. Gi kada po kelių metų caras kreipėsi į Lenkijos vietininką, kas reiktų valdžiai toliau daryti valstiečių stovio palengvinimui, tai kunig. Paskevičius atsakė, jog valstiečiai čia esą ir taip pakankamai Napoleono bei paties ukazo suglobti, ir jog priverstinas činšavimas didelė esanti skriauda dvarininkams. Pats ukazas buvo paskelbtas tik po darbymetės rugsėjo 1 d., gi visos tabėlės, kur buvo surašytini valstiečiai, turį daugiau per 3 margus (apie 17.000), buvo per 20 dienų peržiūrėta ir užtvirtinta. Tokiu trumpu laiku, žinoma, niekas nebuvo kaip reikiant patikrinta. Tik Galicijos skerdynių perspektyva kai kur dar nulamdė dvarininkus.

Faktinai tokiu būdu 1846 m. ukazas maža padarė. Apčinšuota ponų dvaruose per 10 metų buvo vos $30{,}5\%$ sodžių. Bet jis įdiegė visuomenėje naujo judėjimo. Vietininkui Paskevičiui mirus, 1858 m. vėl buvo pakartota liuosai sutartino apčinšavimo dėsnis, norint vis dar lyginai be di-

---

1) *А. Корниловъ,* l. c. psl. 357—59.

delių vaisių. Taip pat 1859 m. įstatymas del gminų padidinimo (vietoj 5.000 sumažinta ligi 3.069) senoviškai paliko dvarininkus valstiečių teisėjais ir viršininkais.

Plačiau pastatė valstiečių klausimą tik Lenkų «Ūkio Draugija» (įsteigta 1857 m), kurioj anuomet buvo apie 3.000 narių. Čia apsireiškė visokių nuomonių, bet galų gale 1861 m. persvėrė šalininkai, tarusieji Lenkijoje įvesti reformas visoj Rusijoj ruošiamos reformos pavyzdžiu. Tokio turinio išleista cirkuliarai ir paskelbta iš sakyklų. Berods, pabrėždami, jog žemę valstiečiams duodąs ne rusų caras, bet lenkų ponai, paskatino valstiečius daug kur atsisakinėti nuo darbų ir priedermių. Vartota prieš juos dargi karo ekzekucijos. Tuo pat metu ima bręsti antrasis Lenkų maištas. Dar 1862 m. skelbiama «revoliucinė tautos organizacija», kūri savo ruoštu skelbia «luomų brolybę» ir žada toliau žemės valstiečiams, atlyginant už ją dvarininkams iš bendro tautos fondo. Tuo būdu norima patraukti valstiečiai į maištininkų pusę; prieš dvarininkus dargi išleidžiama grasinamieji įsakymai.

Bet ir iš šitų žadinių, kaip iš Kosciuškos, lenkai patys nieko neatitesa. Rusų valdžia, žiauriai nūmalšinus sukilėlius, 1864 m. II, 19 d. įstatymu naujai sutvarko Lenkijos administraciją ir praveda žemės valdymo reformą. Tik šiuo žygiu ištikrųjų išnyksta kaip ir panaikintos baudžiavos institutas, ir valstiečiai pasilaiko žemes savo nuosavybėje.

§ 3. 1861 m. reforma.

Kad būtų aiškesnis baudžiavų panaikinimo vaizdas toj didesnėj Lietuvos dalyje, kuri nederėjo į Lenkijos žemes, reikia į tą svarbią reformą pažvelgti visos Rusijos žvilgsniu. Mes matėme, kaip visą pirmąją XIX a. pusę valdžia buvo ir šiaip ir taip mėginus valstiečių būvį pagerinti. Bet nė viena priemonė nebuvo pakankama ir nė viena kokio reikšmingo pagerinimo į valstiečių gyvenimą neįvedė. Mikalojaus I caravimo pabaigoj tos priemonės tik sukėlė valstybėje nepakenčiamos painiavos. Gubernatoriai, kaipo caro atstovai, privalė ginti valstiečius-baudžiauninkus prieš savivalius dvarininkus, kurie perkraudavo valstiečius darbais, duoklėmis ir žiauriai su jais elgėsi. Tokiu būdu gubernatoriai ir nenoroms nuolat kivirčijosi su bajorų vadais, kurie gynė, žinoma, dvarininkų pusę. Senatas taip pat retai kada bylose stodavo

už valstiečius. Caras todel dargi slapta mąstė panaikinti baudžiavą, dvarininkų nesiklausdamas. Mažiausią permainą jam tekdavo įvesti vien griežtai atsispiriant prieš savuosius valdininkus ir patarėjus. Krymo karas buvo laikinai visiškai nukreipęs domą į kitą pusę, ir apie vidaus reformas negalėjo būti nė kalbos. Bet jų reikalas tuo tarpu tik griežčiau aikštėn iškilo. Valdžiai paaiškėjo, jog visa valstiečių visuomenė tuo metu jau buvo giliai įsitikinusi liuosybę artinantis; jog tos liuosybės neduoti reikštų nepabaigiamą vidaus karą. Valstiečiai dargi šventai tikėjo, jog pats caras tą liuosybę jiems norįs duoti, bet dvarininkai čia skersai kelią esą atsistoję. Kada buvo pašaukti karan atsarginiai, visur pliste paplito gandas, jog visi karininkai virstą liuosi, visai nepaisant priešingų valdžios paskelbimų ir manifestų. Žmonės dargi ėmė kalbėti, jog *tikrąjį* manifestą dvarininkai slepią. Pakilo per visą Rusiją maištų prieš dvarininkus, jų imta nebeklausyti, baudžiavon nebeeiti. Maištininkai ir neklaužadas daug kur teko ginklais malšinti.

Pats karas parodė senovės valdymo tvarkos netobūlumus. Pirmiau ta tvarka geru noru mainyti bijota, nes ji visų įsitikrinimu rėmusis baudžiavos pagrindu. Vadinasi, mainant reikėtų pats pagrindas griauti. Bet kada valdymo reformos pasirodė nebeišvengiamos, turėjo tad ir paties pagrindo permainos įvykti. Tuo tarpu mirė Mikalojus I. Jo įpėdinis Aleksandras II buvo dar prieš tat pasisakęs esąs baudžiavos panaikinimo šalininkas. Bet paties karo metu jam rūpėjo išvengti bent kokių vidaus permainų. Maištų akyvaizdoje reikėjo palaikyti valdžios, t. y. ir dvarininkų autoritetas. Tam tikslui dargi eina eilė priemonių prieš liuosybės idėją. Naujas caras, apsityręs iš praeities, čia ruošiasi atsargiai. Po Paryžiaus santaikos (1856 m.) savo manifeste jis tepažymi, jog ménkos sutarties gerybės turėtų atsilyginti vidaus vaisingu darbu santaikos metu. Vėliau kiek pareiškia, apskritai, vidaus reformų reikalą. Bet vis dar visi rūpesniai tededami tam, kad tik valdžios autoritetą išlaikius. Betgi liuosybės gandai tuo tarpu dar plačiau visuomenėje tvirtėja. Ir kada caras atvyksta Maskvon (1856, III), gen.-gubernatorius gr. Zakževskis, žinomas baudžiavų šalininkas, prašo nuraminti bajoriją. Caras sutinka ir pasako prakalbą, kuri ištikrųjų virsta vieša visos būsimos reformos pradžia. Berods, ramindamas bajoriją, jis praneša, jog nemano naikinti baudžiavos tuojau *dabar*. «Betgi gerbiamieji žinote—sako jis toliau,—jog esamoji baudžiavų tvarka negali likti nepamainyta. *Geriau yra mai-*

nyti ji iš viršaus, nekaip laukti tos valandos, kada ji pati ims mainyti iš apačios. Prašau jūsų, gerbiamieji, pagalvoti, kaip tat įvykinti. Praneškite mano žodžius bajorijai apsvarstyti" [1]). Nors ta prakalba niekur nebuvo spauzdinta, tačiau apie ją netrukus žinojo visa šalis. Dvarininkai nerimavo ir baimijosi; valstiečiai laukė caro galutino pasiryžimo. Ir jis, ištıkrųjų, kiek yra žinoma, daugiausiai pats, be kieno įtakos, ryžosi tą reformą įvykinti. Priruošiamasis darbas išpradžių buvo įteiktas vidaus ministerijai. Tačiau jokių vadoklių nei dargi nusimanymo apie reformos turinį ministerijoje kol kas neturėta. Teišleidinėta atskiri įsakymai, kurie turėjo panaikinti kurias-ne kurias formalybes gera valia liuosuojant dvarininkams savo valstiečius. Vidaus reikalų ministerio draugas griebėsi rašyti baudžiavų istoriją ir jų siaurinimą nuo Petro Didžiojo gadynės. Patys Rusijos dvarininkai čia iniciatyvos nesiėmė ir aiškinosi jokio *tinkamo* sumanymo tam tikslui negalį išrasti. Gi tarpusavyje nutarė visiems caro sumanymams toje srityje pareikšti neveiklų pasipriešinimą. Pačiam carui, pasiryžusiam įvesti reformas, jų planas, matyti, dar nebuvo aiškus. Todel visiems tiems reikalams tiksliau aptaryti vidaus reikalų ministerio Lanski'o buvo sumanyta sudaryti iš patikimų caro žmonių tam tikras komitetas. 1857 m. sausio mėn. 1 d. caras Aleksandras II ir atidarė tad vadinamą *„slaptąjį komitetą"*, sudarytą iš aukštųjų valdininkų.

Slaptasis komitetas visų pirma ėmėsi svarstyti įvairių žmonių sustatytuosius projektus, kurie, neleidžiant tų dalykų viešai spaudoje gvildenti, buvo šiaip rankraščių pavidalu visuomenėje plitę ir taip pat valdžiai į rankas patekę. Iš pat pradžių komitete apsireiškė daugumas senovės šalininkais, ir, trūkstant vidaus ministerijai pasiryžimo bei patvarumo, visas darbas, tarytum, norėta kanceliarijoje palaidoti. Juo labiau, jog, carui nėsant, pirmininkavo žinomas baudžiavų šalininkas, Valstybės Tarybos pirmininkas, kng. Orlov'as. Apskritai, dvarininkų ir valdininkų, net pažangiausiųjų, tuo metu apie reformas manyta labai baikščiai. Vidaus reikalų ministeris Lanski's 1856 m. gale carui savo raportuose išrodinėjo visas permainas tegalint įvedžioti tik atsargiai ir pamažėli. Išpradžių reikią valstiečiams asmens liuosybė ir pati sodyba išpirktinai tenuteikti ir tik tolimesnėj ateityje leisti valstiečiams gera valia ir sutarimu žemė iš dvarininkų įgijinėti. Apie kokią finansinę valdžios pagalbą dar ir galvoti

---

[1]) *Энгельманъ,* op. c. psl. 282.

negalvota, nes, apskritai, pinigų stovis Rusijoje ir be to tada buvo labai sunkus. Vėliau v. d. ministerio draugas Levšin'as, aptyręs dvarininkų ūpą, sudarė kiek plačiau pagrįstą reformos planą, kuriame ji nuvaizdinta senosios Kuršo reformos pavidalu. Būtent, visa žemė turėjusi likti dvarininkų nuosavybe, o valstiečiams teteikiama teisės ja naudotis už darbą arba mokesnį. Toliau jis taip išvedžiojo: «Esama daikto, kurs sodiečiui yra svarbesnis, nekaip jį maitiną laukai: tai yra troba, butas, kur valstietis slepiasi nuo darganos ir kur telkiasi jo visi namų reikalai. Paliuosuoti sodietis be lauko galima; paliuosuoti jis be buto, be lizdo, kurs jį, ligi jis gyvas, su visa šeimyna šildytų ir globtų, ir drauge pririšti prie vienos vietos — būtų ne visai žmoniška». Todel, pasak jo, ka, ka, bet sodybos reikią išpirktinai atiduoti baudžianinkams. Levšin'as išranda ir patį baudžiauninko asmenį dvarininko nuosavybe, bet atlyginimo tos nuosavybės nustojant tiesioginai jis betgi nepripažįsta. Vietoj to jis taria, kiek tik galima, mažinti sodybas, tepaliekant valstiečiui vos pačių trobų užimamą plotą ir, be to, pernelyg pakeliant jų išperkamąją kainą. Bet ir tokią reformą jis pataria ne iš karto įvesti visoje Rusijoje, bet išpradžių išbandyti *Lietuvoj*, kuri dūrėsi su liuosais užsienio santykiais [1]). Tuo tarpu naujasis valstybės turtų ministeris Muravjev'as (vėliau buvęs Vilniaus gen.-gubernatorius), apvažinėdamas valstybės dvarus tikina dvarininkus nieko nebūsiant, būtent, reformas dar ilgus metus neįvyksiant, nes valstiečių stovis esąs ne toks blogas, kaip apie tat kalba. Pats slaptojo komiteto pirmininkas, kung. Orlov'as žada kirsdinti sau ranką, jei jis pasirašys po įsakymais liuosuoti valstiečius su žeme, nes jis nenorįs senatvėje su bajorija susipykti... [2]).

Nepatenkintas komiteto vangumu, caras 1857 m. (rugpiūčio mėn.) pakvietė komitetan didijį kunig. Konstantiną, kurs tuomet garsėjo savo liberalizmu. Bet ir tat nieko nepadėjo. Po karštų posėdžių komitetas tenutarė: valstiečių būvis «gerinti» atsargiai ir apdairiai, trimis ruoštais. Pirmuoju—surinkti reikiamos žinios. Tą darbą pasiima vid. reik. ministeris *ne viešai* ir neribotam laikui, idant tuo apribojimu «nevaržius». Tuo pat metu turi būti leista dvarininkams gera valia sutartomis sąlygomis ir valdžios pritarimu liuosuoti

[1]) Žiūr. «Крестьянскій строй», I str. *А. Корниловъ*, psl. 309; *Энгельманъ*, op. c. psl. 296—7.
[2]) *Энгельманъ*, op. c. psl. 304.

savieji valstiečiai, o Valstybės Tarybai pateikti projektas dvarininkų kai kurioms teisėms susiaurinti. Antruoju periodu turėjo būti ant surinktųjų žinių pamato išdirbtas valstiečių sutvarkymo sumanymas. Pagalios, valstiečiai sulyginti su kitais liuosais luomais.

Nors tas nutarimas ištikrųjų visą reikalą norėjo vien nutęsti, betgi caras komitetui ir už tą «pirmąjį darbą» padėkojo. Toliau buvo svarstyta visokios smulkios puspriemonės dvarininkų valdžios «suminkštinimui». Daugelis komiteto narių džiaugėsi, jog dalykas tuo būdu bus apsnūdęs. Bet čia netikėtai kitaip paversti reikalą buvo lemta *Lietuvos* bajorams.

Aukščiau jau esame minėję (§ 2), jog Lietuvoje Bibikov'o buvo sumanyta įvesti Ukrainos gubernijų inventoriai, kurie čionykšiams dvarininkams atrodė pragaištingi būsią. Jie delei to kreipėsi į valdžią ir ši jų prašymą išpildė, padavus patiems dvarininkams inventorius peržiūrėti. Bet užtat Vidaus reikalų ministerija čia gavo geros progos užmegsti ryšiams su dvarininkais del būsimos reformos ir juos tam reikalui paskatinti. Gen.-gubernatoriui Nazimov'ui buvo įsakyta del tų dalykų tartis su vietiniais inventorių komitetais, idant dvarininkai pateiktų sumanymą valstiečių stoviui pagerinti nesivaržant esamaisiais inventoriais. Pats Nazimov'as, būdamas artimas carui žmogus, stengėsi dvarininkus palenkti į caro norus. Antra vertus, ir dvarininkai čia matė geros progos valstiečių sutvarkymą į savo rankas paimti ir pasiliuosuoti nuo nemalonių inventorių. Tuo būdu jie tikėjosi savo stovį šalyje reikiamai sutvirtinti. Visa eilė nederlingų metų (nuo 1820 m.) čia buvo didžiai suskurdinę dvarus ir jie retai kur beištesėjo išmaitinti savus dažnai sukilstančius baudžiauninkus, dargi nepaisant valdžios paskolų. Atsitikimai Galicijoje taip pat įbaugino. Del tų priežasčių baudžiavos santykių likvidavimas, *pasiliekant sau visą žemę*, akylesniems dvarininkams atrodė labai gera arba net vienintėlė išeitis. Prie tų priežasčių svarbią rolę vaidino ir bendrosios ūkio plėtojimosi sąlygos. Lietuvoje ūkio kultūra jau iš sena aukštokai stovėjo, ir dvarai vertėsi daugiausiai žemės pelnais. Kaip ir Rusijos juodžemio vidurinėje srityje, čia žemė buvo daugiau branginama, o baudžiauninko darbas buvo benustojąs savo vaisingosios vertės. Pagalios, dvarų praskolinimas nederliaus ir sumišimų metais taip pat vertė dvarininkus ieškoti permainų. Visoje Rusijoje, kaip pastebi V. Semevski's, «mokėjimas procentų už skolas sunkia našta gulėjo

ant dvarų ūkio ir daugelį bajorų įtikino, jog ne bloga būtų nuo tų skolų atsikračius kad ir valstiečių paliuosavimu» [1]. Ir taip, kada slaptasis Komitetas Petrapilyje skaudė ir darbą atidėliojo, o pats caras vis griežčiau stengės pravesti reformą, netikėtai atvyko spalių mėn. pabaigoj gen.-gub. Nazimov'as su Lietuvos dvarininkų (Kauno, Vilniaus ir Gardino gub.) sumanymais—*paliuosuoti* valstiečius nuo baudžiavų, paliekant dvarininkams žemės nuosavybę, kaip tat buvo padarę Kuršo ir Lyvžemio dvarininkai. Komitetas tris savaites svarstė tuos Lietuvos bajorų sumanymus, nežinodamas, ką su jais daryti. Pagalios buvo jau besiruošiąs juos patvirtinti; bet caras nekantraudamas ūmai įsakė Lanski'ui per 3 dienas surašyti Nazimov'ui atsakymą, kuriame, sveikinant Lietuvos bajorų iniciatyvą, turėjo būti pateikti ir valstiečių liuosavimo svarbiausieji pamatai. Tai ir buvo garsusis 1857 m. lapkričio mėn. 20 d. reskriptas, kurs bematant sujudino visą Rusiją. Reskripto nurodytieji pamatai tačiau žymiai skyrėsi nuo Lietuvos bajorų sumanymų. Būtent, bajorams čia pateikta išdirbti valstiečių paliuosavimo projektai šiais dėsniais:

1) «Dvarininkams paliekama nuosavybės teisė ant visos žemės, bet valstiečiams atiduodama sodybos, kurias šie per tam tikrą laiko tarpą sau paveldėtinai išsiperka; be to, *valstiečiai gauna naudotis tiekuo žemės,* idant, sulyg vietinėmis sąlygomis, galėtų aprūpinti savo gyvatą ir pildyti valstybei ir dvarininkams privalomas priedermes; už tą žemę valstiečiai dvarininkui moka nuomą arba atidirba»;

2) «Valstiečiai turi būti paskirstyti valsčiais, kur dvarininkai pildo policijos priedermes»;

ir 3) «Sutvarkant būsimuosius dvarininkų ir valstiečių santykius, turi būti tinkamai apdraustas tikslus valstybinių ir valsčiaus mokesnių rinkimas».

Tų projektų suruošimui čia pat buvo įsakyta kiekvienoj gubernijoj (Kauno, Vilniaus ir Gardino) sudaryti komitetai iš bajorų vado, kaipo pirmininko, renkamų bajorų atstovų po 1 nuo pavieto ir dviejų gubernatoriaus pažymėtų „apsityrusių" vietinių dvarininkų. Tiems komitetams darbą baigus, Vilniuje turėjo būti atidaryta bendra komisija, susidedanti iš general-gubernatoriaus paskirto pirmininko, iš atstovų nuo vietinių komitetų (po 2), iš gen.-gubernatoriaus paskirtų (po vieną nuo gubernijos) dvarininkų ir iš vidaus

1) Крестьянскій вопросъ въ Россіи, t. II, psl. 617.

reikalų ministerijos atstovo. Atskirame ministerio slaptame rašte buvo įsakyta ir komitetams ir bendrajai komisijai savo darbus baigti per 6 mėn. Reskriptas, pagalios, nurodė, jog reforma turi būti ne staiga, bet *nuolatos* vykinama, „idant nepadirgus esamosios dvarų tvarkos“. Išpradžių valstiečiai turėjo likti vadinamam *pereinamajam stovyje*, arba, kaip tat vėliau buvo pavadinta, „*laikinai surištieji*“; tam stoviui siūlyta komitetams pažymėti laikas ne ilgesnis per 12 metų. Savo rašte ministeris, be to, pabrėžė, jog žemės, kartą valstiečiams išskirtos, nebegali būti daugiau prie dvarininkų žemės prijungiamos, norint jos, nepildant priedermių, iš vienų valstiečių galėjo būti atimamos ir kitiems *valstiečiams* atiduodamos. Tuo pat žygiu, naują tvarką įvedus, buvo uždrausta pardavinėti, dovanoti ir perkeldinėti ar vyti valstiečiai nuo žemės, taip pat patiems valstiečiams savo valia žemė apleidinėti; uždrausta dvarininkams valstiečiai—žemdirbiai atitraukinėti bernais bei tarnais; betgi vangieji valstiečiai arba neklaužados leista atidavinėti į rekrūtus, su sodžiumi, berods, tepasitarus.

Po keturių dienų pats reskriptas ir Lanski'o raštas Nazimov'ui buvo išspauzdintas ir išsiuntinėtas visiems gubernatoriams ir bajorų maršalkoms (vadams), kad, «kilus jų tarpe panašiems norams, jie žinotų ir pagalvotų» [1]). Yra išlikusių pasakų, jog kung. Orlovas buvęs norėjęs ta išsiuntinėjimą sulaikyti, nes numanęs, jog, kartą reskriptą paskelbus, nebebūsią jau galima senovė išlaikyti. Tačiau jau buvę pervėlu. Gruodžio mėn. 17 d. visi tie dokumentai buvo ir laikraščiuose paskelbti, ir tokiu būdu valstiečių reforma virto viešu visuomenės klausimu. Pats „slaptasis komitetas“ pavadintas buvo jau nebe slaptu ir «Vyriausiuoju». Leista taip pat reformos klausimas literatūroje svarstyti. Tai naujai gadynei brėkštant, kuri taip pradžiugino pažangiąją Rusijos visuomenės dalį, mes negalime nekelti aikštėn, būtent, Lietuvos bajorų nuopelno, kurie pirmieji čia visą didžiulę atsilikusią šalį ant kojų pakėlė. Berods, kaip dar matysime, lietuvių bajorai, paskelbę valstiečių liuosybės obalsį, patys ieškojosi tuo būdu vien savosios naudos ir ilgainiui kitaip, nei manė, nukrypusią reformą visokiais būdais trukdė. Betgi jie čia daugiau išdrįso ir akylesni pasirodė, ne kaip visi Rusijos ar Lenkijos bajorai.

---

[1]) *А. Корниловъ,* Крестьянская реформа 19 февраля 1861 г. „Кресть. строй“ Т. I, psl. 312.

Į išsiūntinėtus reskriptus rusų bajorija nesiskubino atsiliepti. Vidurinės juodžemio juostos dvarininkams netiko skyrimas valstiečiams žemės nuolatiniam naudojimusi. Kiti bijojo staigios susidėjusių paklusmumo ir drausmės santykių permainos. Ypačiai nepatogūs atrodė nejuodžemio juostos dvarininkams tie dėsniai, kuriais jiems ateity turėjo tekti vien činšai už skirtinę žemę, be atlyginto pelno iš valstiečių darbo ir pramonės. Iš visų kraštų netrukus ėmė plaukti pareiškimai del reformos sunkenybių ir kliūčių; buvo, pagalios, nurodoma, jog paskelbtieji dėsniai visiškai esą nepritaikinami. Neveiklusis priešinimos tokiu būdu ir toliau tvėrė. Daugumas Rusijos bajorų dargi buvo gavę įspūdžio, jog čia valdžios būta sumanyta vien tepadaryti mėginimas vakarų gubernijose. Taip žiūrėjo pirmiau ir pats slaptasis komitetas. Bet kada valdžia aiškiau ėmėsi sakytis norinti neatidėliojant reformą įvesti—bajorų priešinimas atlyžo; jie dargi tarėsi iš apatijos visa pildyti, ką valdžia jiems įsako[1]). Visur susidarė komitetai: 1857 m —3 (Lietuvoje), 1858—40 ir pirmuose 1859 metų mėnesiuose paskutiniai 5, iš viso 48 ir 2 bendri komisiji Lietuvoj ir Ukrainoje.

Vyriausiojo Komiteto vedėju paskyrus gen. Rostovcev'ą, kurs buvo griežtas reformos šalininkas, visas darbas ėmė sparčiau eiti. Būdamas kurį laiką užsienyje (Vokietijoje), jis tyrinėjo valstiečių klausimą ir grįžęs parodė daugiausiai įtakos, nors šiaipjau buvo žmogus nenusistatęs, lengvo būdo, bet mokąs valdžiai įtikti ir „homo novus“ (naujas žmogus). Į pačią reformą jis žiūrėjo ne taip, kad realinai apdraustų šalies plėtojimos, bet kad tik valstiečiai subjektyviai pajustų savo stovio pagerėjimą[2]). Tačiau jo metu reformos išvaizda įgijo ryškesnio pavidalo ir žymios pažangos. Dar savo laiškuose iš užsienio į carą jis pagrindiniu valstiečių reformos uždaviniu išstatė *žemės nuosavybės įgijimą* ir išpirkimą jos, valstybei padedant. Kaip matėme, pirmesniuose sumanymuose buvo kalbama vien apie *naudojimąsi* žeme, ir todel nuosavybės klausimas, kaip jį, pvz., buvo mėginęs statyti Kauno gub. Komitetas, buvo laikomas per neprograminį ir draudžiamą. Dabar valstiečių nuosavybė virto Vyriausio Komiteto darbų pagrindu, norint dar 1859 m. gegužio mėn. v. r. ministeris gubernijų komitetams nurodo, jog jie neprivalo statyti projektų, kurie tai nuosavybei įgyti reikalautų valstybės iždo

---

1) *Энгельманъ*, b. c. psl. 346.
2) Ibidem, psl. 360.

pagalbos. Tokiu būdu reforma gauna naują krypsnį, kurs, be abejojimo, yra buvęs visuomenės pažangos išdaras. Drauge valdžia galutinai pareiškia, jog baudžiauninko asmuo turi būti be jokio išpirkimo paliuosuojamas, ir tokiu būdu valstiečiai, išsipirkę savo žemę, iš «laikinai surištų» virsta visiškais savo žemės savininkais. Dvarininkai tad savaime nustoja ir savo «tėviškosios» valstiečių globos [1]).

Reformai priruošti, Rostovcev'o sumanymu, įsteigiama šalia Vyriausio Komiteto vadinamos „redakcinės komisijos", arba viena komisija su trimis: teisės, administracijos ir ūkio skyriais. Jų tikslas buvo suvesti visų vietinių komitetų pateikta medžiaga ir reformos projektai ir sudaryti bendras valstiečių paliuosavimo įstatymas. Kada paaiškėjo reikalas pačiai valstybei savo įsikišimu reforma paremti (1859.IV), buvo dar sudaryta finansų komisija, kurios uždavinys buvo ir šiaipjau išpirkimo operacija sutvarkyti. Norint komisija buvo sudaryta iš įvairių ministerijų valdininkų ir arti jų stovinčių ekspertų, išviso 36 žm., betgi daugumas buvo liberalai ir reformos šalininkai. Tarp jų žymiausios įtakos turėjo žinomieji Rusijos veikėjai N. A. Miliutin'as, slavianofilas J. Samarin'as ir kung. V. Čerkaski's. Trumpai tos komisijos darbą apžvelgdami, čia pažymėsime tris svarbiausius dalykus, būtent: valstiečių dalinių (žemės) paskirstymą, mokesnių arba priedermių nustatymą ir žemės išpirkimą.

Svarbiausia reformos dalis, žinoma, buvo valstiečių žemės skyrimas. Esame aukščiau minėję, jog daugelis juodžemio juostos ir Lietuvos dvarininkų norėjo paliuosuoti valstiečius be žemės. Kada valdžia galutinai pareiškė, jog tokio paliuosavimo ji negali pripažinti, nes tatai sukeltų valstybei nuolatinio bežemių pavojaus, dvarininkai visokiais būdais stengėsi valstiečių dalinius sumažinti. Kai kurie, tik nugirdę apie būsimą reformą, jau skubinosi savo valstiečių žemes karpyti, iš geresnių sklypų valstiečius perkeldinėti į blogesnius, o anuos sau prisikerginėti, dargi visai valstiečius liuosuoti, žinoma, be žemės [2]). Kita vertus, nustatyti dalinių didumas buvo labai sunku. Įvairiose vietose ir sąlygose tie daliniai buvo labai nelygūs. Kadangi kokios vienos normos čia pastatyti nebuvo galima, nes ne visur vienoda yra žemė

---

[1]) *И Иванюковъ,* Паденіе крѣпостного права въ Россіи, 2 leid., СПБ. 1903, psl. 74—75.

[2]) Plg. *Н. Орановскій*, Надѣленіе землей помѣщичьихъ крестьянъ, Москва,. 1913, psl. 35, 2.

ir valstiečių reikmenės; antra, kadangi ne visur galima apskaityti pelnas iš valstiečių pramonės, kuri pavaduoja žemę, ir, pagalios, kadangi kokiai pramanytai normai įvykinti tektų nepakeliamas matavimo ir įkainojimo darbas atlikti, — red. komisija nutarė, apskritai, palikti dalinius, kaip buvusius baudžiavų metu. Čia vaduotasi tuo, būtent, įsitikrinimu, jog pats gyvenimas čia buvęs nustatęs tokias normas, kurios kiekvienoj vietoj, sulig sąlygomis ar šiaip ar taip *tenkinusios* valstiečių reikalus. Tatai buvo, žinoma, netiesa,—nes daug kur valstiečių žemės buvo permaža jų reikalams aprūpinti. Bet dvarininkai ir esamuosius dalinius stengėsi liuosuodami mažinti. Čia rėmėsi jie tuo, jog, mažesniems daliniams esant, valstiečiai veikiau pavirs liuosais samdininkais ir tuo būdu pateiks dvarams darbininkų; antra vertus, esą neteisinga, paliekant esamuosius dalinius, tuo būdu skriausti dvarininkai, kurie buvo savo valstiečiams daugiau žemės ir kitų malonių nuteikę, ir, tarytum pateisinti tie nedori ponai, kurie prieš tat apgrobė savo baudžiauninkus. Negalima esą taip pat, kad žemė liktų valstiečių rankose ten, kur dvarininkai ją buvo visą išdaliję, kaip kad stepių juostoje. Be to, didelius dalinius gavę valstiečiai būsią perdaug priedermėmis ir mokesniais apsunkinti [1]). Kai kurie dargi taip protavo: baudžiavų metu valstiečiai savo daliniais maitinę ir save ir ponus, dabar gi jie turėsią tik save maitinti, vadinasi, bent pusiau jiems reikią daliniai sumažinti [2]). Tarytum, nepastebima, jog „maitino" valstiečiai ponus ir iš jų žemės. *Lietuvių* gi dvarininkai čia nurodinėjo į savo šalies ypatingas ūkio sąlygas. Pasak jų, Lietuvos klimatas ir prekybos santykiai nederą, apskritai, valstiečių, t. y. mažiems, ūkiams; jie negalėsią varžytis su vienintėle čia tinkama didžiųjų dvarų kultūra (grande culture). Todel čia tėra reikalo suteikti valstiečiams vien „*palyginti nepriklausomo*" stovio, idant jie galėtų liuosai užuodarbiais verstis ir dvaruose samdininkauti [3]).

Redakcinė komisija tada tarėsi taip padaryti: surinko žinias apie dvarus, kurie turėjo 100 su viršum baudžiauninkų, padalijo Rusiją (išėmus Ukrainą ir Lietuvą, kur buvo įvesta inventoriai) į 3 juostas, o juostas į apskričius, ir kiekvienur pažymėjo didžiausius ir mažiausius dalinius. Kur žmonės tankiau gyveno, arba buvo žemė brangesnė ir ūkis

---

1) *Иванюковъ*, op. c. psl. 249—250.
2) *Огановскій*, op. c. psl. 68.
3) *Иванюковъ*, l. c. psl. 272—3.

našesnis, ten aukščiausieji daliniai buvo kiek pamažinti. Tokiu būdu, pvz., juodžemio juostoje 6-iuose apskričiuose iš pradžių buvo skiriama didžiausi daliniai „dūšiai“ po $2^3/_4$ deš., 3, $3^1/_2$, 4, $4^1/_2$ ir $5^1/_2$ - 6 deš.; nejuodžemio juostos 7-iuose apskričiuose po $3^1/_4$, $3^1/_2$, 4, $4^1/_2$, 5, 6 ir 8 deš., ir tt. Bet kada į redakcinių komisijų darbus buvo dviem atvejais pasitarimui pakviesta dvarininkų atstovai, tie daliniai buvo jų dėka daugumoj vietų sumažinti, būtent, per $^1/_4$—$^3/_4$ deš. arba net per 1 deš. juodžemio juostoj, per $^1/_4$—$1^1/_2$ deš. nejuodžemio juostoje. Kitaip buvo ir apskričiai suskirstyti. Pagalios, Vyriausiame Komitete ir Valstybės Taryboje tie daliniai buvo dar kartą sumažinta. Tokiu būdu redakcinės komisijos pradžioje pasistatytas dėsnis—tik *išimties* pavidalu esamieji daliniai mažinti—per dvarininkų atstovų įtaką nebuvo išlaikytas, nes bent 50% dalinių buvo apkandžiota [1]. Tuo tarpu pati komisija jau pat pradžioj buvo patyrusi, jog dargi jos turimoje medžiagoje valstiečių daliniai yra buvę mažesni parodyti, nekaip buvo ištikrųjų. Bet užtat to dėsnio stipriai laikytasi, pažymint *mažiausių* dalinių normas. Išpradžių, antai, red. komisija tokiai normai pastatė $^2/_5$ didžiausiųjų, ir mažesnių jau esamoji medžiaga ištikrųjų, galima sakyti, visai nerodė. Bet čia dvarininkai pažymėjo, jog anoji medžiaga paimta vien iš didesniųjų dvarų (per 100 «dūšių»), kurie duosnesni esą, ir todel komisija nutarė sumažinti mažiausiųjų dalinių normą ligi $^1/_3$ didžiausiųjų. Antruoju atveju susirinkę atstovai ir tam trečdaliui priešinosi. Todel dar nusileista, būtent, kung. Gagarin'o pasiulijimu vienu balsu priimta vadinamieji «dovanojamieji» arba ketvirtadalio daliniai ($=^1/_4$ didžiausiųjų), kuriuos dvarininkai galėjo susitarę atiduoti valstiečiams *be išpirkimo* [2]. Prie to dar yra pažymėtina, jog, reikiant iš dvarininkų žemės sulig tomis normomis valstiečiams atrėžti, tų normų betgi nepaisant, turėjo dvarininkui likti ne mažiau, kaip $^1/_3$ jo turėtos žemės, ir tai ne visos, bet tik dirbamos ir miškų. Be to, tas trečdalis derėjo ne visiems vieno dvarininko dvarams, bet kiekvienam skyrium, jeigu tie dvarai atstu nuo kits kito buvo toliau per 12 varstų. Taip tatai pažymėjo pats galutinas 1861 m. vasario 19 d. įstatymas. Dvarininkų atstovų norai buvo, žinoma, dar didesni [3].

---

[1]) Žiūr. *Ibidem*, l. c. psl. 257—260.
[2]) *Корниловъ*, Крестьянская реформа, psl. 155.
[3]) Plg. *Иванюковъ*, l. c. psl. 273—4.

Lyginai savo naudon atlaikė dvarininkai ir liuosuojamų baudžiauninkų mokesnių bei priedermių normas ir su tuo surištą išpirkimo operaciją. Iš pat pradžių dvarininkai visokiais būdais rūpinosi gauti iš valstiečių pačios liuosybės atparkų. Jie išrodinėjo, jog paliuosavę baudžiauninką, jie galutinai nustoją jo darbo ir pramonės teikiamo pelno. Bet kada valdžia asmens liuosybės išpirkimą galutinai atmetė, dvarininkai stengėsi užuolankomis savo tikslą pasiekti. Kadangi, būtent, pačios sodybos (kiemai ir daržai) sulig pareikštais reskriptais, turėjo būtinai ir išpirktinai valstiečiams tekti, tai dvarininkų atstovai išsirūpino juo aukščiau pakelti sodybų kainas. Kai kurie gubernijų komitetai reikalavo bent 40—50 kartų didesnių sumų, nekaip sodybų žemė vesta buvo. Kiti prie to dar meilijo iš valstiečių po 150—250 rub. už trobas paimti [1]). Kas del dalinių išpirkimo, tai išpradžių dvarininkai redakcinėj komisijoj iš principo stovėjo prieš priverstinumą. Patį caro paskelbtą reskriptą, kur buvo kalbama apie 12 metų pereinamąjį laiko tarpą, kada valstiečiai lieka «laikinai surišti», daugelis aiškino saviškai. Esą, tik tam tarpui turį valstiečiai teisės dvaro žeme naudotis, gi po to ta žemė turinti grįžti dvarininkui ir toliau jis jau galįs su ja elgtis, kaip tinkamas [2]). Vėliau betgi beveik visi dvarininkų atstovai pareiškė priešingą norą, idant valstiečių žemė būtų priverstinai išperkama. Pamatę, būtent, jog žemė ar šiaip ar taip teks valstiečiams, jie priverstiname išpirkime išvydo sau daugiau naudos. Tokiu būdu jie tikėjosi bent nusikratyti savomis skolomis ir lengviau naujais pamatais sutvarkyti savo ūkį [3]). Kaip žinia, reformos metu visur dvarai buvo persiskolinę ir, kaip apskaitoma, už vieną baudžiauninko «dūšią» skolos parėję vidutinai po 69 rub. [4]). Redakcinė komisija tačiau, baimindamasi priverstino išpirkimo sunkenybių pačiai valstybei, tetiko išpirkimą geros valios sutarimams pavesti. Prie to, pirmuosius dvėjus metus visi valstiečiai turėjo das senoviškai mokesnius mokėti ir baudžiavas atlikinėti (po 3 dienas savaitėje; visos kitos duoklės buvo panaikintos). Paskui, išsipirkdami savo dalinius, susitarę su dvarininkais arba dvarininko reikalaujami, valstiečiai

---

[1]) Plg. *Огановскій*, l. c. psl. 65.

[2]) Žiūr. Pozeno kalbą redakcinėj komisijoj (1859, VIII, 12). *Корниловъ*, Крестьянская реформа, psl. 72.

[3]) *Энгельманъ*, l. c. psl. 385.

[4]) Žiūr. *Семевскій*, Крест. вопросъ въ Россіи, T. II, psl. 617.

turėjo taikintis į nustatytą jų mokesnių (činšų) ir kitų priedermių didumą.

Daugumas gubernijų komitetų per pagrindą čia siūlijo imti dalinių vertybę (kainą). Mat, tuo būdu tikėtasi kainos reikiamai pakelti ir pasipelnyti. Bet red. komisija tą pagrindą atmetė ir, kaip dalinius skirdama, taip mokesniams nustatyti priėmė esamųjų činšų normas. Pasak jų, tie valstiečių mokesniai, kaip ir visos kitos priedermės, buvę dėjęsi gyvenimo reikalais pasirėmę ir todel tatai tinkamiausias esąs valstiečių ištesėjimo mastas, atatinkąs jų reikmenes [1]. Tokios tad aiškios neteisybės pasigauta dvarininkų interesams ginti; nes kam nėra žinoma, jog baudžiavų mokesniai ir priedermės visiškai nesiderino su valstiečių reikmenėmis ir gerove? Maža to. Redakcinė komisija, nusiteisdama dvarininkų reikalavimams, tuos mokesnius dar padidino. Už didžiausius dalinius ji galų gale paskyrė 9—10 rub. nuo «dūšios»; t. y., skaitant vidutinai po $2^1/_2$ «dūšios» kiekvienam kieme, turėsime $23^1/_2$ rub. Tuo tarpu baudžiavos metu nuo kiemo su *pilnu neapkarpytu* daliniu, išeidavo 24 rub. [2]. Be to, leista buvo tie mokesniai po 20 metų mainyti ir, jeigu valstiečiai turi pelningo uždarbio iš šalies, dvarininkas galėjo tuojau išsirūpinti mokesnius pakelti aukščiau už nustatytas normas.

Svarbiausia tačiau mokesnių skyrimo ypatybė buvo jų vadinamas laipsniavimas (gradacija). Red. komisija čia taip samprotavo: valstietis gavęs 1 deš. žemės, esą, visa ką gali iš jos paima; gavęs prie to dar antrąją, jis ją naudoja jau nebe su tiek pelno, nes netesa tiek pat darbo ir kapitalo į darbą įdėti; dar mažiau pelno jis galįs turėti iš sekamos 3, 4... dešimtinės. Todel tad ir paskirta daliniams nuo pirmosios dešimtinės mokesnių daugiau, nekaip nuo sekamųjų. Pvz., nejuodžemio juostoje ten, kur didžiausias dalinys buvo lygus 4 deš., iš 9 rub. pirmajai dešimtinei parėjo 4 rub., antrajai 2 rub. 40 kap. ir 3 bei 4-ajai po 1 rub. 30 kap.; ten, kur didžiausias dalinys lygus 6 deš., pirmajai deš. parėjo 4 rub., antrajai—2 rub. ir likusioms po 75 kap. Vadinasi, valstietis gavęs 6 deš. moka už deš. po 1 rub. 50 kap., tuo tarpu jo kaimynas tegavusis, pvz., kokias 2 deš., mokėti turėjo už deš. po 3 rub. (išviso 6 rub.: 4 rub.+2 rub.). Kitaip sakant, buvo apdovanoti tie dvarininkai, kurie skyrė valstiečiams *mažus* dalinius, būtent, juodžemio dvarininkai;

---

[1]) Žiūr. *Иванюковъ*, op. c. psl. 286.
[2]) Plg. *Огановскій*, op. c. psl. 77.

kaip matėme, jie stengės valstiečius be žemės paliuosuoti. Tokiu tad būdu dvarininkai atgavo užuolankomis atparkus ir už baudžiauninko asmenį. Gi mažažemiai valstiečiai, kurie ir, be to, iš savo sklypo negalėjo išgyventi, dar buvo apkrauti, palyginti, didesniais mokesniais. Šit prie kokios nesąmonės buvo prieita, nusileidžiant dvarininkų luomui!

Tie mokesniai buvo pagrindu padėta ir išpirkimo operacijai, kuri turėjo prasidėti nuo 1863 m. Tam tikslui metinis činšas padauginta $16^2/_3$ kartų, kuri suma ir turėjo reikšti išperkamąją dalinių kainą. Išperkant valstiečiams žemę, dvarininkai gaudavo iš valdžios reikiamos sumos 80%, o kartais visą, arba 20% patys valstiečiai tiesioginai pridėdavo. Valstiečiai tokiu būdu darėsi valdžios kaltininkais ir kasmet per 49 metus turėjo mokėti po 6%; tais mokesniais jie išmokėdavo ir procentus ir dildė pačią skolą, t. y. galų gale vietoj 100 rub. turėjo išmokėti 294 rub. Ir nors du kartu išperkamieji mokesniai buvo sumažinti, o 1905—1906 ir visai panaikinti, tačiau iš visos tos operacijos valdžia dar turėjo pelno [1]).

Tokia tat yra 1861 m. vasario 19 d. reforma, kaip ji yra žemės santykius palietus. Apie administracijos permainas ir valstiečių savivaldybės bei teismo įsteigimą čia mes nekalbame. Jau iš to, kas aukščiau buvo sakyta apie dalinius ir mokesnius, numanu yra, jog toji reforma negalėjo ilgam patenkinti visuomenės. Valstiečiai, gavę apkarpytus dalinius ir apkrauti nepakeliamais mokesniais, ilgainiui visiškai nuskurdo ir pateko į visokių naudotojų rankas. Nesant šalyje miestų pramonės, priaugusioji karta neturėjo kur dėtis. Dar kiek pakenčiamas buvo valstybinių valstiečių stovis, kurie 1866 m. buvo tuo pat pavyzdžiu sutvarkyti, bet daugiau gavo žemės ir, be to, lygiau paskirstytos. Gi privatinių dvarų valstiečių, kaip tat buvo kruopščiai prof. Janson'o ištirta, bent 62% juodžemio juostoje iš savo sklypų, vos keleri metai po reformos, jau nebegalėję sau duonos nupelnyti [2]). Pakilo baisiausi badai, riaušės, maištai ir tas, būtent, revoliucinis valstiečių ūpas, kurs ligi šių dienų vaizdina Rusijos žemąjį sluoksnį. „Žemės ir laisvės“ obalsis todel eina per visą pastarąjį pusamžį visų kitų visuomenės obalsių pryšakyje.

---

1) *Огановскій,* op. c. psl. 81.

2) Žiūr. *jo* Опытъ статистическаго изслѣдованія о крестьянскихъ надѣлахъ и платежахъ. СПБ. 1881 (2-as leid.).

Lietuvoje 1861 m. reforma turėjo dar blogesnį stovį sukurti. Dvarininkai čia rasi labiau, nei kitur, rūpinosi valstiečius paliuosuoti be žemės. Siauras egoizmas, savo interesų tepaisymas, pastangos dargi visą kitaip, negu tikėjosi, virtusią reformą niekais paversti arba jos išvengti—net tų pačių bajorų šviesuomenėje visa tat kėlė pasipiktinimo. Tuo metu lietuvių poetas Kondratavičius-Syrokomla, išvydęs tą dvarininkų „neprakilnumą", rašė:

Myślałem sobie: napróżno krzykacze
Rzucali błotem na szlacheckie miano!
Jutro, pojutrze na oczy zobaczę,
Że nas nie darmo szlachetnymi zwano.

. . . .

I byłem chlubny, że jestem Litwinem,
Że jestem szlachcic, że mam herb w pieczęci.

. . . .

Przecież się stało... kraju mój rodzony!
Wieniec twej cześci odarty z tej chwili.
Ojcowie twoi własnemi imiony
Kajdany ludu pismem utwierdzili!
Podali dziejów ohydnej pamięci
Swoją praktyczną opiekę nad gminem!
O wstyd mi Wilna! nie chcę być Litwinem!
I hańba mojej herbowej pieczęci [1])!

Netgi tuo metu, kada reformos įstatymas buvo skaitomas Vyriausiame Komitete ir galutinai Valstybės Taryboje, mes matome Lietuvos dvarininkus vis dar stengiantis tą reformą nuo savęs nukratyti. Esą, ji netinkanti Lietuvos sąlygoms, ir todel bajorai prašosi jiems leisti dar bent Valstybės Tarybon savo atstovus nusiųsti, idant jie ten galėtų apginti skaudžiamus lietuvių reikalus. Vilniaus ir Kauno gub. bajorų vadai (Domeika ir Daugirdas) stoja prieš nuteikimą *paveldėtinai* valstiečiams dalinių, kurie jiems yra inventoriuose paskirti ir, be to, tų pačių inventorių tik naudotis, pasak jų, teskirtinas žemes reikalauja sumažinti. Vidaus reikalų ministeris Lanski's, tuos reikalavimus atmesdamas, gen.-gubernatoriui Nazimov'ui pažymi, jog anie bajorų vadai tuo būdu, rasi, nesąmoningai, nori pasilikti valstiečius dvarininkų priklausomybėje, kas esą labai pavojinga ir politikos

---

[1]) Cit. iš *A. Drogoszewski.* Władysław Syrokomla. Warszawa, 1905, psl. 108—9.

žvilgsniu [1]). Betgi galų gale Lietuvos dvarininkai iškovojo sau privilegijų. Nepaisant to, jog čia jau inventorių valstiečių daliniai buvo apkarpyti, vasario mėn. 19 d. įstatymas čia jokių daliniams normų nepažymi, kaip kad Rusijos gubernijose [2]). Be to, už dešimtinę mokesnių čia dvarininkas galėjo gauti po 3 rub., nepaisant, kiek valstietis turi žemės [3]). Tai buvo aukštesnė norma, nekaip Rusijoje juodžemio juostoje. Bet ir tą normą dvarininkai galėjo pakelti, jeigu valstiečių žemė duodavo daug pelno, pvz., del geros dirvos ar rinkos astumo [4]). Ten, kur valstiečiai ėjo baudžiavos, laikinai buvo paskirta po 23 dienas *nuo dešimtinės*, vadinasi, irgi daugiau, nekaip Rusijos gubernijose (30—40 dienų nuo «dūšios»). Reformos metu Lietuvoj žemė sulig inventoriais buvo jau labai nelygiai tarp valstiečių paskirstyta ir, be to, daugel buvo bežemių. Tuo tarpu 1861 metų reforma turėjo ne tik tą seną stovį, kaip buvusį, palikti, bet dar šen ir ten valstiečių be žemės palikti, jeigu jų žemės pirmiau buvo daugiau, nekaip $^2/_3$ visos dvaro žemės [5]). Valstiečiams liuosybę paskelbiant, taip pat turėjo būti iš jų atimtos visos tos žemės, kuriomis jie prieš tat naudojosi dvare, kaipo nuomotojai, savo išaugusių šeimynų išlaikymui [6]). Tokioms neribotoms liuosavimo sąlygoms esant, dvarininkai, tapę pačios reformos vedėjais ir tarpininkais, mokėjo savo interesus apginti, žinoma, ne valstiečių naudai. Pažymėtina, jog nuo 1861 m. ligi 1863 m. maišto visoj Lietuvoj buvo vos viena antra žemės išpirkimo sutartis tepadaryta. Pats manifestas buvo, tarytum, slepiamas, ir buvo dargi rūpinamasi jis paskelbti žmonėms tik ištraukomis, „prie valstiečių supratimo pritaikintomis" [7]). „Negalima nepastebėti,—sako vienas anų metų liudininkas,—jog 1863 m. maištas ir tas nekantrumas,

---

[1]) Žiūr. Vilniaus archyvo medžiagą, paduotą *Milovidov'o* Изъ переписки по освобожденію крестьянъ Сѣв.-Зап. края. «Русская Старина» 1904, VIII, psl. 373.

[2]) Žiūr. Vietinius įstatus Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko ir daliai Vitebsko gub. «Istatimaj apej walszczionus iszejusius isz werginga priguleima». Вильно, 1862, psl. 202 sq.

[3]) *Ibidem*, § 128 p. 3.

[4]) § 130.

[5]) *Ib.* § 31, 32.

[6]) Žiūr. *ib.* § 5.

[7]) *Миловидовъ*, Къ 50 лѣтію освобожденія крестьянъ Сѣв.-Зап. края, Вильна, 1911, psl. 24.

kuriuo Lietuvos bajorai į jį smelkėsi, žymia dalimi yra kilęs del nepasitenkinimo vasario mėn. 19 d. reforma“ [1]).

Turint omenyje tą šiandien pakankamai paaiškėjusį dalyką, jog Lietuvos dvarininkai savo agresyvinėms tendencijoms pastarajam pusamžyje ligi šių dienų visuomet ieškojo atspirties Lenkuose,—ans pažymėjimas neatrodo neteisingas esąs. Juo labiau, jog Lenkijoje anuomet, kaip matėme (žiūr. § 2), dvarininkai naudojosi visomis žemės teisėmis ir buvo gminų ponai. Vadinasi atsikračius Rusijos valdžios, buvo vilties ir čia tinkamai savieji interesai aprūpinti.

Tuo tarpu valstiečiai, matydamies nieko iš tos skelbtos liuosybės neturį, ir visokiais gandais kits kitą sujaudrinę, pradeda bruzdėti. Daugelis atsisako nuo dviejų pereinamųjų metų tarpui įsakytų baudžiavų ir vengia rašyti vadinamas „sutartinius raštus“ (уставныя грамоты), baimindamiesi tuo vėl save susirišti. Dvarininkai, stovėdami arti prie valdžios, rusų valdininkus įtikina čia esant didelio šaliai politikinio pavojaus, ir eina tad baisiausios ekzekucijos. Daugelis išplakta rykštėmis, išsiųsta, kalėjimuosna susodinta; ištisus mėnesius kareiviai gyvena sodžiuose ir novija valstiečius, visa naikindami. Vienais tik 1861 m. Kauno gub. tokių kruvinų ekzekucijų už «nepaklusnumą ponams» mes iš Vilniaus archyvo poperių priskaitome ligi 117. Sekančiais metais kariuomenės šauktasi taip dažnai, jog reikėjo jos partraukti iš gretimų gubernijų. Ištisi sodžiai paliko be žmonių; tik moterys ir vaikai saugojo židinius ir badą kentė. Šen ir ten valstiečiai dargi prašė juos grąžinti į seną baudžiavą, užuot tąja «liuosybe» džiaugusis [2]). Podraug patys dvarininkai, visai kita ką manydami, per savuosius agentus kiršino valstiečius sukilti prieš «maskolius» ir tuo, mat, būdu įgyti lenkų žadamos liuosybės. Tai buvo paskutinis aktyvus lenkų kultūros apsireiškimas Lietuvoje. Po jo parėjo Lietuvoj Muraviev'o gadynė.

Ji daug padarė pragaišties lietuvių tautai, betgi, šiaip ar taip kalbėsime, ji taip pat daug ką pataisė nelemtai vedamojoj 1861 m. žemės reformoje. Apie tai teks gal papasakoti II-je šio rašto dalyje.

---

[1]) Žiūr. «Русс. Вѣстникъ» 1868, № 10, psl. 720.

[2]) *Миловидовъ*, Къ 50 л. освобожд. кр., psl. 30.

TURINYS.

Pusl.

